

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ BİLİM DALI**

**MAKALAT MÜELLİFLERİNE GÖRE İLK
İHTİLAFA KONULARI**

**Hazırlayan
Derya YILDIZ IŞILAK**

**Danışman
Prof. Dr. Muharrem AKOĞLU**

Yüksek Lisans Tezi

**Temmuz 2017
KAYSERİ**

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ BİLİM DALI**

**MAKALAT MÜELLİFLERİNE GÖRE İLK
İHTİLAFA KONULARI**

(Yüksek Lisans Tezi)

**Hazırlayan
Derya YILDIZ IŞILAK**

**Danışman
Prof. Dr. Muharrem AKOĞLU**

**Temmuz 2017
KAYSERİ**

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Derya YILDIZ IŞILAK

YÖNERGEYE UYGUNLUK ONAYI

“Makalat Müelliflerine Göre İlk İhtilaf Konuları” adlı Yüksek Lisans tezi, Erciyes Üniversitesi Yüksek Lisans Tez Önerisi ve Tez Yazma Yönergesi’ne uygun olarak hazırlanmıştır.

Hazırlayan

Derya YILDIZ İŞILAK

Danışman

Prof. Dr. Muharrem AKOĞLU

Prof. Dr. Halim ÖZNURHAN

Temel İslam Bilimleri ABD Başkanı

Prof. Dr. Muharrem AKOĞLU danışmanlığında Derya YILDIZ IŞILAK tarafından hazırlanan “Makalat Müelliflerine Göre Ümmetin İhtilaf Ettiği İlk Meseleler” adlı bu çalışma jürimiz tarafından Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

...19.../07.../2017

Tez savunma sınav tarihi

JÜRİ

Danışman: Prof. Dr. Muharrem AKOĞLU

Üye: Prof. Dr. Yusuf BENLİ

Üye: Prof. Dr. Ramazan BİÇER

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun 19/07/2017 tarih ve 21 sayılı kararı ile onaylanmıştır.

...19.../07.../2017

Prof. Dr. Celalettin ÇELİK

Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Siyasi ve itikadî mezheplerin doğuşunda etkili olan pek çok sebep vardır. Bunlardan biri ve en önemlisi de siyasi faktörlerdir. İlk ihtilaf meselelerine baktığımızda siyasi meselelerin özellikle de hilafet meselesinin önem arzettiğini görmekteyiz. Kur'an-ı Kerim, inanç- ibadet-ahlak konularıyla ilgili insanlara detaylı bilgiler verirken siyasi konularda, yönetim biçimi hususunda herhangi bir belirlemede bulunmuş değildir. Hz. Peygamber (sas)'in vefatıyla ümmet, halife seçimi konusunda kendisi bir yol belirlemeye çalışmış, bu ve bunun gibi siyasi meseleler de –kimileri o dönemde kimileri daha sonraki süreçte- ihtilaf sebebi olmuştur.

Biz tezimizde ihtilaf sebeplerini makâlât türü eserlere göre belirlemeye çalıştık. Çünkü makâlât dönemi klasik mezhepler tarihi yazıcılığının ilk aşamasını oluşturması bakımından son derece önem arz etmektedir. Ümmetin ihtilaf ettiği meseleler genelde makâlât eserlerinin mukaddime kısımlarında ele alınmıştır. Makalât eserlerindeki bu mukaddime kısımları müelliflerin tasarruflarının en fazla bulunduğu alandır. Çünkü eserlerinin mukaddimeleri dışındaki, mezhepleri anlattıkları bölümlerde daha çok kendilerinden önceki eserler veya şahitler yoluyla bilgileri aktardıkları için kendi tasarrufları kısıtlıdır. Müelliflerin fikir yapıları ve mezhebi düşüncelerini göstermesi açısından mukaddime kısımları özellikle de “ümmetin ihtilaf ettiği meseleler” kısmı önem arz etmektedir. Bu yönüyle makâlât türü eserlerin sadece bu kısmı incelenerek müelliflerinin mezhebi anlayışını tespit etmek mümkündür. Çalışmamızdaki diğer bir amacımız ise tarihi süreç içerisinde ihtilaf meselelerine bakış açısında nasıl bir değişiklik olduğunu anlayabilmek yönündedir. Bu konuda makâlât müelliflerinin kendi dönemleri içerisinde ne tür bir tarih inşasına girişmiş olduklarını tespit edebilmek yine bu çalışmamızın sebeplerindendir.

Makâlât türü eserleri incelediğimizde görebildiğimiz kadarıyla tarihi süreç içerisinde ihtilaf meselelerine bakış açısı belli oranda değişikliğe uğramıştır. Örneğin ilk dönem eserlerde ihtilaf olarak görülen meseleler oldukça sınırlı iken daha sonraki dönemlerde yazılan makâlât eserlerinde bu ihtilafların çoğaldığını görmekteyiz. Bu durum eşari makâlât geleneğinde açık bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Bir diğer taraftan mezhep aidiyeti ihtilaflara bakışı ne dereceye kadar etkilemiştir? Örneğin Harici makâlât müellifleri ile mutezili makâlât müelliflerinin ihtilaf meselelerine bakışındaki

benzerlikler ve farklılıklar nelerdir? İmamet meselesini mezhebin temel omurgası kabul eden imamiyye müelliflerinin ihtilaflara bakışı ne yöndedir? Bu ve benzer sorular da bizi böyle bir çalışma yapmaya sevk etmiştir.

Biz bu çalışmamızda Makalat müelliflerine göre ümmetin ihtilaf ettiği ilk meseleleri incelemeye çalıştık. Çalışmamız giriş ve iki bölümden oluşmakta. Giriş kısmında metot belirlendikten sonra kavramsal çerçeve başlığı altında Fırak literatürü, Makalat literatürü ve Milel ve Nihal Literatürü incelendi. Birinci bölümde İhtilaf konuları açısından makâlât eserleri hakkında genel değerlendirme yapılırken mezheplerin makâlât gelenekleri incelendi. İkinci bölümde ise Makalat müelliflerine göre ümmetin ihtilaf ettiği ilk meseleler incelendi.

Böyle bir çalışmayı yapmamda beni teşvik eden, araştırma boyunca yardımlarını esirgemeyen, tecrübelerinden istifade ettiğim değerli danışman hocam Prof. Dr. Muharrem AKOĞLU'na ve kaynak temini konusunda Prof. Dr. Sönmez KUTLU'ya çalışma boyunca yardımı ve desteğiyle yanımda olan eşim Arş. Gör. Halil İŞILAK'a teşekkür ederim.

MAKALAT MÜELLİFLERİNE GÖRE İLK İHTİLAFA KONULARI

Derya YILDIZ IŞILAK

Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Yüksek Lisans Tezi, Temmuz 2017
Danışman: Prof. Dr. Muharrem AKOĞLU

ÖZET

Tezimiz “*Makâlât Müelliflerine Göre İlk İhtilaf Konuları*” adını taşımaktadır. Biz bu çalışmamızda ihtilaf sebeplerini makâlât türü eserlere göre belirlemeye çalıştık.

Araştırmamız giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında metot belirledikten sonra Fırak literatürü, makâlât literatürü ve milel-nihal literatürünü inceledik. Birinci bölümde ihtilaf konuları açısından makâlât eserleri hakkında genel değerlendirme yaptık ve bunun yanında mezheplerin makâlât geleneklerini inceledik. İkinci bölümde ise makâlât müelliflerine göre ümmetin ihtilaf ettiği ilk meseleleri inceledik.

Anahtar Kelimeler: Makâlât, İhtilaf, Fırak, Milelve Nihal

**THE FIRST CONTROVERSIAL ISSUES ACCORDING TO THE THE
AUTHORS OF THE MAQALAT**

Derya YILDIZ IŞILAK

**Erciyes University Institute For Social Sciences
PHD Thesis, July 2017
Supervisor: Prof. Dr. Muharrem AKOĞLU**

ABSTRACT

The name of our work is “*The First Controversial Issues According to the The Authors of the Maqalat*”. In this study, we tried to determine the reasons of disagreement according to the works of maqalat.

Our study consists of an introduction and two parts. After determining the method at the introduction We have examined the Firaq literature, the maqalat literature, and the milel-nihal literature. In the first part we made a general assessment of the works of the maqalat in terms of controversial issues and besides we have studied the traditions of the sects. In the second chapter, we examined the first issues that the ummah controversy, according to the authors of the maqalat.

Key words: Maqalat, Controversial Issues, Firaq, Milel and Nihal

İÇİNDEKİLER

MAKALAT MÜELLİFLERİNE GÖRE İLK İHTİLAF KONULARI

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK	i
YÖNERGEYE UYGUNLUK ONAYI	ii
ONAY	iii
ÖNSÖZ	iv
ÖZET	vi
ABSTRACT	vii
KISALTMALAR	x
GİRİŞ	1
1. Metot	1
2. Kavramsal Çerçeve	2
a. Fırak ve Makalat Literatürü	2
b. Milel ve Nihal Literatürü.....	4

BİRİNCİ BÖLÜM

İHTİLAF KONULARI AÇISINDAN MAKÂLÂT ESERLERİ HAKKINDA GENEL DEĞERLENDİRME

1. Hâricî Makâlât Geleneği	5
2. Mu'tezilî Makâlât Geleneği.....	7
3. İsmâilî Makâlât Geleneği	13
4. Mürciû-Hanefî-Mâtürîdî Makâlât Geleneği	17
5. Ehl-i Hadis Makâlât Geleneği	20
6. Eş'arî Makâlât Geleneği.....	23
7. İmâmî Makâlât Geleneği.....	30

İKİNCİ BÖLÜM

MAKÂLÂT MÜELLİFLERİNE GÖRE ÜMMETİN İHTİLAF ETTİĞİ İLK MESELELER

1. Kırtas Hadisesi.....	33
2. Usâme Ordusu'nun Techîzi.....	34
3. Hz. Peygamber'in Vefatıyla İlgili Tereddütler.....	35
4. Hz. Peygamber'in Mirası ve Fedek	37

5. Hz. Peygamberin Defnedileceği Yer	38
6. Halife Seęimi	39
7. Ridde Hadiseleri ve Zekât Vermeyi Reddedenler	48
8. Hz. Ömer'in Tayini	51
9. Şûrâ	52
10. Hz. Osman'ın Katli	52
11. Hz. Ali'nin Seęimi ve Cemel.....	59
12. Sıffîn ve Tahkîm	64
SONUÇ.....	69
KAYNAKLAR.....	71
ÖZGEÇMİŞ	76

KISALTMALAR

AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Bkz.	: Bakınız
Çev.	: Çeviren
ÇÜİFD	: Çanakkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
DİA	: Diyanet İşleri Ansiklopedisi
İSAM	: İslami Araştırmalar Merkezi
İÜİFD	: İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Krş.	: Karşılaştırın
Mhk.	: Muhakkik
MÜİFD	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Nşr.	: Neşr eden
T.s.	:Tarih yok
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
Terc.	: Tercüme eden
Thk.	: Tahkik eden
Y.t.	: Yayın tarihi yok
Y.y.	: Yayın yeri yok

GİRİŞ

1. Metot

İslam Mezhepleri Tarihi, geçmişte ve günümüzde siyasi ve itikadi gayelerle vücut bulmuş "İslam Düşünce Ekolleri" diyebileceğimiz beşeri ve toplumsal oluşumların, doğdukları ortamı, doğuş sebeplerini, teşekkül süreçlerini, fikirlerini, mensuplarını, edebiyatını, yayıldığı bölgeleri, İslam düşüncesine katkılarını kendi eserlerinden hareketle zaman-mekân bağlamında ve fikir-hadise irtibatı çerçevesinde betimleyici metodla ve tarafsız bir gözle inceleyen bir bilim dalıdır.¹

Doğru metodun takip edilerek doğru bilgiye ulaşılması bir araştırmancının bilimsel olabilmesi için oldukça önemlidir. Mezhepler tarihinde, olayları, fikirleri, kavramları, şahısları, fırkaları ve gelişim süreçlerini inceleyip ne ise o şekilde ortaya koymak esastır. Diğer sosyal bilimlerde olduğu gibi mezhepler tarihinde de bunun yolu dolaylı veya doğrudan müşahededir.² Bunun için İslâm Mezhepleri Tarihi'nde olay ve olguları doğru tahlil edebilmemize imkân sağlayan fikir-hadise, zaman-mekân irtibatı ilkesi takip edilecek, şahıs ve olaylar objektif ve bilimsel kriterlere uygun olarak analiz edilmeye çalışılacaktır.

Biz bu çalışmamızda ümmetin ihtilaf ettiği ilk meseleleri makâlât türü eserler bağlamında incelemeye çalıştık. İncelediğimiz makâlât türü eserleri de sekizinci asırla sınırlı tuttuk. Çünkü ilk dönem olayları veya ihtilaf sebeplerini yansıtmaması açısından ilk sekiz asırda telif edilen eserlerin yeterli olacağını düşündük. İncelediğimiz makâlât türü eserleri belirlerken ise Sönmez KUTLU'nun, "*Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri*" kitabının "Ekler" kısmındaki, "Günümüze Ulaşmış Makalat Türü Eserler" listesini ve Seyit Bahcivan'ın "Mezhepler Tarihi Yazmalarında Aidiyet

¹ Kutlu, Sönmez, "*İslâm Mezhepleri Tarihi'nde Usul Sorunu*", İslâmî İlimlerde Metodoloji/Usul Meselesi, (Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantıları Dizisi), Yer: TDV-İSAM, Eylül 2005, s: 396

² Kutlu, Sönmez, "*Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri*", Ankara 2012, s. 405

Problemi ‘Usûlu’n-Nihal ve El-Fıraku’l-İslâmiyye’ Örneği ve Eserlerin Edisyon Kritiği” adlı kitabındaki “ Bize Ulaşan Makâlât ve Fırak Eserleri” listesini dikkate aldık.

Üretilen bir eserin ilmi ve sistematik sayılmasının önde gelen şartlarından birisi, eserdeki konuların sistemli bir şekilde sunulması, gerekli yerlerde kategorizasyona gidilerek sınıflamaların yapılmasıdır.³ Bu sebeple incelediğimiz makâlât türü eserleri, harici makâlât geleneği, eşari makâlât geleneği gibi mezheplere göre tasnif ettik. Böylece mezheplerin bakış açılarının ihtilaf meselelerini etkileyip etkilemediğini daha net bir biçimde ortaya koymaya çalıştık.

2. Kavramsal Çerçeve

a. Fırak ve Makalat Literatürü

“Fırak” ismi, İslam düşüncesinde ortaya çıkan itikadî veya siyasi topluluklar ve kendisini İslam’la ilişkilendiren guruplar hakkında bilgi veren veya bunlara ilaveten diğer dinler ve felsefi ekollere yer veren eserlere ad olarak verilmiştir.⁴

Mezhepler Tarihinde bir terim olarak “Makale, Ehl-i Sünnet dışındaki fırkalara mensup şahısların, İslam toplumunda Hz. Peygamber sonrasında meydana gelen siyasi ve itikadî tartışmalar veya kendi dönemlerinde ortaya çıkan meselelerden biri veya birkaçı hakkında kendi görüşlerini (veya fırkalarının görüşünü) açıklamak, mezhebini savunmak ya da başkalarının (veya fırkalarının) görüşlerini reddetmek, kötölemek ve eleştirmek amacıyla kaleme aldıkları küçük eserler için kullanılır.”⁵ İslâm Mezhepleri Tarihi ile ilgili bu ilk kaynaklara “Makâlât, İlmü’l-Makâlât, Ilmu Makâlâti’l-Fırak veya Kitâbu’l-Makâlât” ismi verilmiş ve bu eserlerin yazarlarına da “Ashâbu’l-Makâlât” denilmiştir.⁶

Makâlâtlar dönemi, klasik mezhepler tarihi yazıcılığının ilk aşamasını oluşturduğundan son derece önemlidir. Ama maalesef, mezhepler tarihinin birinci el kaynakları özelliğini

³ Büyükkara, Mehmet Ali, “Bir Bilim Dalı Olarak İslam Mezhepleri Tarihi İle İlgili Metodolojik Problemler”, İslam Mezhepleri Tarihinde Metodoloji/Usul Meselesi, (Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantıları Dizisi), Yer: TDV-İSAM, Eylül 2005, s: 451

⁴ Kutlu, Sönmez, *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri*, s. 355

⁵ Kutlu, Sönmez, *Mezhepler Tarihine Giriş*, İstanbul 2013, s: 31

⁶ Bağdâdî, Ebu Mansûr Abdulkâhir b. Tâhir b. Muhammed, *Mezhepler Arasındaki Farklar (El-Fark beyne’l-Fırak)*, terc. Ethem Ruhi Fıglalı, İstanbul 1979, s:12

taşıyan ve ilk döneme ait olan Makâle ve Mâkâlat eserleri, “ muhtemelen parça parça veya küçük oluşlarından ya da savaşlar, yangınlar, istilalar veya emeviler devrindeki siyasi baskıların doğurduğu gizlilik endişesinden ötürü ve imkânsızlıklar dolayısıyla çoğaltılmadığından bir iki tanesi hariç, günümüze kadar ulaşmamıştır.⁷

Günümüze ulaşmış bazı makâlât türü eserler;

- 1- El-Cahız, Ebû Osman Amr b. Bahr (255/869), *Risâle fî Beyân Mezâhibi 'ş-Şîa*
- 2- Naşî el-Ekber, Ebû'l-Abbas Abdullah b. Şirşir el-Enbârî (293/906), *Mesâilü'l-İmame, Kitâbü'l-Evsât fî'l Makalât*
- 3- El-Hayyât, Ebü'l-Hüseyin Abdurrahim b. Muhammed el-Mu'tezilî, (300/912), *Kitâbü'l-İntisâr ve'r-Red alâ Ravendî*
- 4- El-Kummî, Sa'd b. Abdillâh Ebû Halef el-Eş'arî (301/913) *Kitâbü'l- Makalât ve'l-Fırak*
- 5- En-Nevbahtî, el-Hasan b. Mûsâ (300/912), *Firakü 'ş-Şîa*
- 6- En-Nesefî, Ebû Mutî' Mekhûl b. Fazl (318/930), *Kitâbü'r-Red ale'l-Bida'*
- 7- Ebû Hatim er-Razi, Ahmed b. Hamdân (324/936), *Kitâbü'z- Zine fî Kelimâti'l-İslâmiyye*
- 8- El-Eş'arî, Ebû'l-Hasan Ali b. İsmâil (324/941), *Makâlâtü'l- İslâmîyyîn ve İhtilâfü'l-Musallin*
- 9- El-Malatî, Ebû'l Hüseyin Muhammed b. Ahmed (377/987), *et-Tenbih ve'r Red alâ Ehli'l-Ehva ve'l- Bidâ*
- 10- El-Makdisî, Ebû Zeyd Ahmed b. Sehl Mutahhar b. Tâhir (387/997), “*Fî Makalâti Ehli'l- İslam*”

⁷ Kutlu, Sönmez, *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri*, s.357

b. Milel ve Nihal Literatürü

“Millet” kelimesi sözlükte, din anlamına gelmektedir. Genel olarak mükellefin, doğru veya yanlış inanmış olduğu herşeye “millet (din)” denir. Bu kelimenin çoğulu “milel” dir. “Milel” mezhepler tarihi istilahlı olarak Allah’ın, Peygamberler yoluyla insanlara, inanmaları için gönderdiği kitaplı din anlamına gelir.⁸ “Nihal” ise sözlükte, inanç, akide ve felsefî görüş anlamlarına gelir. Fakat klasik mezhepler tarihi yazarları bu kelimeyi farklı anlamlarda kullanırlar. Örneğin Nâşî el-Ekber bu kelimeyi, ‘Ehl-i Kible’nin temel inanç konularındaki ayrılıkları’ olarak anlar.⁹ Şehristani ise “Nihal” kavramını, ‘inanmadığı halde, bir din ve inanç üzere olduğunu iddia eden kimseye verilen bir sıfat’ olarak tanımlar ki bu ‘müslüman olmadığı halde kendini İslam’a mensup gösteren’ demektir.¹⁰ Bu durumda, Nâşî el-Ekber İslam fırkalarına “Nihal” derken, Şehristânî ise filozoflar, Dehriler, Sabiiler, yıldızlara ve puta tapanlar ve Berahime gibi kitabı ve peygamberi olmayan guruplara “Nihal” demektedir ve Ehlu’l-ehva ve’l-arâ’ ile eş anlamlı kullanmaktadır.¹¹

Günümüze ulaşmış bazı Milel-Nihal türü eserler;

- 1- Naşî el-Ekber, Ebû'l-Abbas Abdullah b. Şirşîr el-Enbarî (293/906), *Kitâbü'l-Evsat fi'l Makalât*
- 2- İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed b. Said el-Endüsilî (456/1064), *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal*
- 3- Eş-Şehristânî, Ebû Feth Muhammed b. Abdilkerim, (548/1153), *el-Milel ve'n-Nihal*
- 4- Neşvânü'l-Himyerî, Ebû Saîd (573/1175), *el-Hûrû'l-İyn*
- 5- İbn Murtazâ, Ahmed b. Yahyâ (840/1436), *Kitâbü'l-Milel ve'n-Nihal min Eczâi Kitâbi'l-Bahri'z-Zehâr el-Câmi'li Mezâhibi Ulemâi'l-Emsâr*

⁸ Kutlu, Sönmez, *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri*, s:358

⁹ Nâşî el-Ekber, Ebû'l-Abbas Abdullah b. Şirşîr el-Enbarî, Mesâilü'l-İmâme ve Muktetafât mine'l-Kitâbü'l-Evsât fi'l-Makâlât, thk. Josef van Ess, Beyrut 197; s:9

¹⁰ Kutlu, Sönmez, *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri*, s. 358

¹¹ Şehristânî, Muhammed b. Abdilkerim b. Ahmed, *Milel ve Nihal*, çev. Mustafa Öz, İstanbul 2011, s:26

BİRİNCİ BÖLÜM

İHTİLAF KONULARI AÇISINDAN MAKÂLÂT ESERLERİ HAKKINDA GENEL DEĞERLENDİRME

1. Hâricî Makâlât Geleneği

Makâlât müellifleri ümmetin/sahabenin ihtilaf ettiği konuları ele alırken genellikle mensup oldukları mezheplerin bakış açısına göre ele almaktadırlar. Bu bağlamda, harici makâlât müelliflerinin eserlerinde ele aldıkları ümmetin/sahabenin ihtilaf ettiği meseleler ile diğer fırkaların ihtilaf olarak değerlendirdiği meseleler farklılık arz etmektedir. Örneğin Eş'arî makâlât geleneğini incelediğimizde, bu eserlerde Hz. Osman'ın katledilmesine kadarki süreçte çok sayıda ihtilafa yer verilirken¹², Haricî-İbâdî gelenekten Sâlim b. Zekvân'ın (I. asrın sonları) *es-Sîre* ve Kalhâtî'nin (IV/X. yy.) *el-Keşf ve'l-Beyân*'na baktığımızda Hz. Osman'ın katledilmesine kadarki süreçte herhangi bir ihtilafa yer verilmemekte ve daha çok bu dönemden önce sahabenin bütün meselelerde ittifak üzere olduğu vurgulanmaktadır.

Sâlim b. Zekvân'ın *es-Sîre*'si hicri ilk asırda kaleme alınmıştır. Dolayısıyla bu döneme ışık tutması, Hariciliğin ve Mürcienin teşekkül sürecinde ve ilk dönem olaylarında Harici bakış açısını yansıtması ve Mezhepler Tarihi disiplini açısından büyük önem arz etmektedir. Eseri incelediğimizde bu dönemde İslam fırkalarından Haricilik ve Mürcie'nin genel olarak teşekkülünü tamamladığını görmekteyiz.¹³ Eserde diğer mezheplerle ilgili bilgi bulunmamaktadır. *Es-Sîre* aynı zamanda sistemli bir fırak-makâlât literatürünün oluşumunda da önemli bir yere sahiptir.

Ümmetin ihtilaf ettiği meseleler açısından Sâlim b. Zekvân, Hz. Osman dönemine kadar ümmetin herhangi bir konuda ihtilaf etmediğini, ihtilaf edilen meselelerin Hz. Osman'ın

¹² Ayrıntılı bilgi için bkz. Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar (El-Fark beyne'l-Fırak)*, s. 19-20; el-İsferâinî, Ebû'l-Muzaffer, *Tabsîr fî'd-Din ve Temyizi'l-Fırkati'n-Nâciye ani'l-Fırkati'l-Hâlikîn*, thk. Mecîd el-Halîfe, Beyrut 1429, s. 173-177; Şehristânî, *Milel ve Nihal*, s. 33-37.

¹³ Sâlim b. Zekvân, *es-Sîre, Bir Hâricî/İbâdî Klasiği*, terc. Harun Yıldız, Ankara 2016, s. 71-88.

kötü yönetimiyle birlikte başladığını belirtmektedir.¹⁴ Daha sonra Hz. Ali döneminde Cemel vakası ve tahkim olayını ihtilaf konusu olarak yer vermektedir.¹⁵ Benî Sakîfe’de halife seçimi, Hz. Ömer’in seçimi ve Hz. Osman’ın şûrâyla seçimini ihtilaf konusu olarak değerlendirmemektedir.¹⁶

Haricî-İbâdî makâlât geleneği açısından önemli bir yere sahip olan eserlerden birisi de Kalhâtî’nin (IV/X.yüzyıl?) *el-Keşf ve ’l-Beyan* isimli eseridir. Eser, Haricî-İbâdî gelenek açısından, günümüze ulaşan eserler arasında mezhepleri 73 fırka hadisine göre tasnif eden ilk eserdir. Kalhâtî’ye göre İslam fırkaları dört ana firkadan oluşmaktadır. Bunlar Kaderiyye, Sıfâtiyye-Haşviyye, Havâric ve Şîa’dır.¹⁷ Bunlardan Kaderiyye¹⁸, Sıfâtiyye-Haşviyye¹⁹ ve Havâric 15 alt firkadan oluşurken²⁰, Şîa 27 alt firkadan oluşmaktadır.²¹ Fırka-i nâciye ise kendi mensubu olduğu Hâricîlik içerisindeki on altıncı fırka olan İbâdiyye’dir.²² Eserde yetmiş üç fırka hadisine: *Mecusiler 70, Yahudiler 71, Hıristiyanlar 72 firkaya ayrılacaktır. Benim ümmetim 73 firkaya ayrılacaktır. Bütün fırkalar arasında kurtuluşa erecek fırka tek bir firkadır’. Resûlullah’a ‘Bize kurtuluşa erecek fırkanın özelliklerini açıkla denildiğinde ‘Kurtuluşa erecek fırka, Allah’ın Kitabına ve benim sünnetime tabi olanlardır’”²³ şeklinde yer verilmektedir. Hadisin devamında “Siz Allah’ın Kitabında şöyle dediğini okudunuz: Siz, insanlar için çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz. İyiliği emreder, kötülükten men eder...”²⁴ ” ayetine yer vermektedir.²⁵ Hadisin son kısmı olan, fırka-ı nâciyeyi tavsif eden kısmı ve Âli İmrân 110. ayete yer verilmesi Harici/İbâdî bakış açısını yansıtmaya açısından önemlidir. Bilindiği gibi, Kur’an’a ve sünnete bağlılık ve iyiliği emredip kötülükten men etme*

¹⁴ Sâlim b. Zekvân, *es-Sîre*, s. 58-65.

¹⁵ Sâlim b. Zekvân, *es-Sîre*, s. 65-69.

¹⁶ Sâlim b. Zekvân, *es-Sîre*, s. 56-58.

¹⁷ el-Kalhâtî, Ebî Abdullah b. Muhammed b. Saîd el-Ezdî, *el-Keşf ve ’l-Beyân*, thk. Seyyide İsmâil Kâşif, Umman 1980, II,324-26; Kalhâtî’nin 73 fırka hadisine göre tasnifi ve bu tasnif yönteminin Şehristânî’nin yaptığı tasnifle benzerlikleri için bkz. Gömbeyaz, Kadir, “İbâdî Fırak Literatüründe Şehristânî Etkisi –Kalhâtî Örneği-”, *İslami İlimler Dergisi*, yıl 10, cilt 10, sayı 1, Bahar 2015, s. 149-168.

¹⁸ el-Kalhâtî, *el-Keşf ve ’l-Beyân*, II,341.

¹⁹ el-Kalhâtî, *el-Keşf ve ’l-Beyân*, II,371.

²⁰ el-Kalhâtî, *el-Keşf ve ’l-Beyân*, II,421-435.

²¹ el-Kalhâtî, *el-Keşf ve ’l-Beyân*, II,457.

²² el-Kalhâtî, *el-Keşf ve ’l-Beyân*, II,471.

²³ el-Kalhâtî, *el-Keşf ve ’l-Beyân*, II,322, Hadisin çok sayıda varyantı vardır. Özellikle fırka-ı nâciyenin ve cehennemlik fırkanın tavsif edildiği kısımda önemli farklılıklar vardır. Makâlât müellifleri, genellikle mensubu bulunduğu fırkanın görüşlerine göre bu varyantlardan birisine yer vermişlerdir. 73 fırka hadisinin farklı varyantları için bkz. Kubat, Mehmet, *73 Fırka Hadisini Yeniden Düşünmek*, İÜİFD, cilt 3, sayı 2, güz 2013/3 (2), s. 9-45.

²⁴ Âli İmrân, 3/110.

²⁵ el-Kalhâtî, *el-Keşf ve ’l-Beyân*, II,322.

Hariciliğin temel şiarlarından. Bu açıdan bakıldığında yetmiş üç fırka hadisinin Harici/İbâdî bakış açısına göre şekillendiğini görmekteyiz. Zaten Kalhâtî, fırka-ı nâciye olarak belirlediği İbâdiyye fırkasını tanıtırken “*Kitap, sünnet ve icma üzere olan hak fırka*”²⁶ şeklinde tavsif etmektedir.

Ümmetin ihtilaf ettiği meseleler açısından Kalhâtî, Hâricî bakış açısına göre ihtilafları değerlendirmektedir. Ona göre, ümmet/sahabe Hz. Peygamberin vefat edip etmediği, onun defnedileceği yer ve halife seçimi konusunda ihtilaf etmiştir. Fakat Kalhâtî, bunları ihtilaf konusu olarak değil de tarihi hadiseler olarak ele almaktadır.²⁷ Ona göre, Hz. Ömer’in vefatına kadar ümmet içerisinde herhangi bir ihtilaf yoktu. Bu döneme kadar ümmet, hükümlerde, tahkikte ve kitabın hükümlerini uygulama noktasında istikamet ve nizam üzerine idi.²⁸ İhtilaflar Hz. Osman’ın katledilmesiyle başlamış ve bu olay üzerine ümmet; onu öldürenler, ondan ve onun ölümü konusunda tevakkuf (çekimser) kalanlar ve onun kanını talep edenler şeklinde üç fırkaya ayrılmıştır. Daha sonra tahkim olayıyla birlikte ümmet, Havâric ve Şîa şeklinde iki fırkaya ayrılmıştır.²⁹ Görüldüğü gibi Kalhâtî, ihtilaf konusu olarak Hz. Osman’ın katli ve Tahkim olayı şeklinde iki ihtilafa yer vermektedir.

2. Mu’tezilî Makâlât Geleneği

Mu’tezilî gelenekten Câhız’ın (255/869) *Risâle fî Beyân Mezâhibi’s-Şîa*, Nâşî el-Ekber’in (293/869) *Mesâilü’l-İmâme, Kitâbü’l-Evsât fî’l-Makâlât*, Hayyât’ın (300/912) *Kitâbu’l-İntisâr ve’r-Red alâ Ravendî*, Ka’bî el-Belhî’nin (319/931) *Kitâbu’l-Makâlât*, Kâdî Abdulcabbâr’ın (415/1020) *Fazlü’l-İ’tizâl ve Tabakâtü’l-Mu’tezile*, Cüşemî’nin (494/1100) *et-Tabakât el-Hâdiye Aşere ve’s-Sâniye Aşere min Kitâbu Şerhu’l-Uyûn* ve Neşvânü’l-Himyerî’nin (573/1175) *el-Hürü’l-İyn* eserleri makâlât eserleri olarak zikredilmektedir. Nâşî el-Ekber’in eserleri hariç, bu eserler arasında mezhepleri, kurucularını ve görüşlerini sistemli bir şekilde ele alan makâlât, milel-nihal benzeri eserler yoktur.

Günümüze ulaşan makâlât eserleri arasında yetmiş üç fırka hadisine ilk defa yer veren ve buna göre mezhepleri tasnif eden makâlât müellifi Nâşî el-Ekber’dir. *Mesâilü’l-*

²⁶ el-Kalhâtî, *el-Keşf ve’l-Beyân*, II,471.

²⁷ el-Kalhâtî, *el-Keşf ve’l-Beyân*, II,189-200.

²⁸ el-Kalhâtî, *el-Keşf ve’l-Beyân*, II,324.

²⁹ el-Kalhâtî, *el-Keşf ve’l-Beyân*, II,325.

*İmâme (Usulu'n-Nihâl)*³⁰ isimli eserinde aktardığına göre ana fırkalar yedi tanedir ve alt kollarla birlikte yetmiş üç fırka etmektedir. Bu da Hz. Peygamber'in hadisini doğrulamaktadır.³¹ Onun aktardığı yetmiş üç fırka hadisinin son kısmında fırka-i nâciyeyi veya cehennemlik fırkayı tavsif eden bir ibare yoktur. Hadis şu şekildedir: “*Mûsâ'nın ümmeti yetmiş bir fırkaya ayrıldı. Onlardan bir tanesi cennette geri kalanı cehennemdedir. İsâ'nın ümmeti yetmiş iki fırkaya ayrıldı. Onlardan bir tanesi cennette, geri kalanı cehennemdedir. Benim ümmetim yetmiş üç fırkaya ayrılacaktır. Bunlardan bir tanesi cennette geri kalanı cehennemdedir*”³²

Nâşî el-Ekber, fırkalaşmayı Hz. Osman'ın katlinden sonra başlatmaktadır. Ona göre Cemel vakasından önce ümmet; Aleviyye, Huleysiyye, Mu'tezile ve Osmâniyye şeklinde dört fırkaya ayrılmıştı. Tahkim hadisesinden sonra bu fırkalara Haşviyye ve Muhakkimetü'l-Havâric isimli iki fırka daha dâhil olmuş ve altı fırka olmuştur. Daha sonra bunlara Mürcie'nin dâhil olmasıyla birlikte İslam'daki ana fırka sayısı yedi olmuştur. Fakat bu eser fırka tasnifi açısından sistemden yoksundur. Eser daha ziyade fırkaları, imamet görüşleri üzerinden incelemektedir.³³

Nâşî el-Ekber'in diğer eseri *Kitâbü'l-Evsât fi'l-Makâlat için*, ilk milel ve nihâl tarzında telif edilmiş eserlerden olduğunu söyleyebiliriz. Eserin girişinde Mecusilik, Yahudilik, Hristiyanlıktan³⁴ ve filozofların görüşlerinden³⁵ bahsetmekte, daha sonra İslam fırkalarına yer vermektedir. Fakat fırkalar, görüşleri ve alt gruplarından bahsetmekten ziyade Allah'ın sıfatları, çocukların durumu gibi itikadî meseleler başlığı altında fırkaların görüşlerinden bahsetmektedir.³⁶ Bu yönüyle tasnif metodu açısından sistemden yoksundur.

³⁰ Eserin iki farklı tahkiki mevcuttur. Her iki tahkikte de eserin ismi farklıdır. İlki 1971'de Beyrut basımlı muhakkiki Josef van Ess olan eserdir. Eserin bu tahkikteki ismi *Mesâilü'l-İmâme*'dir. Daha sonra bu eser Seyit Bahcivan tarafında tekrar tahkik edilerek 2007 yılında Konya'da İbn Ebî'd-Dem'in *el-Firaku'l-İslâmiyye* isimli eseriyle birlikte *Usûlu'n-Nihal* ismiyle basılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nâşî el-Ekber, Ebû'l-Abbas Abdullah b. Şirşir el-Enbârî, *Mesâilü'l-İmâme ve Muktetafât mine'l- Kitâbü'l-Evsât fi'l-Makâlat*, thk. Josef van Ess, Beyrut 197; Nâşî el-Ekber, Ebû'l-Abbas Abdullah b. Şirşir el-Enbârî, *Usûlu'n-Nihal Elletî İhtelefe Fihâ Ehlu's-Salât*, thk. Seyid Bahcivan, Konya 2007.

³¹ Nâşî el-Ekber, , *Usûlu'n-Nihal Elletî İhtelefe Fihâ Ehlu's-Salât*, s. 18-19.

³² Nâşî el-Ekber, *Usûlu'n-Nihal Elletî İhtelefe Fihâ Ehlu's-Salât*, s.19.

³³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Nâşî el-Ekber, *Usûlu'n-Nihal Elletî İhtelefe Fihâ Ehlu's-Salât*.

³⁴ Nâşî el-Ekber, , *Mesâilü'l-İmâme ve Muktetafât mine'l- Kitâbü'l-Evsât fi'l-Makâlat*, s.73-88.

³⁵ Nâşî el-Ekber, *Mesâilü'l-İmâme ve Muktetafât mine'l- Kitâbü'l-Evsât fi'l-Makâlat*, s. 112 ve devamı.

³⁶ Nâşî el-Ekber, *Mesâilü'l-İmâme ve Muktetafât mine'l- Kitâbü'l-Evsât fi'l-Makâlat*, s. 88 ve devamı.

Ümmetin ihtilaf ettiği meseleler açısından Nâşî el-Ekber, ilk ihtilafların Hz. Peygamber'in defnedilmesiyle birlikte başladığını, bundan önce ise kendi tabiriyle *ehl-i salât*'ın birbirlerine karşı muhabbet, icma ve takva üzere olduklarını, Allah'ın kitabında vasfettiği gibi küffâra karşı çok şiddetli, kendi aralarında merhametli olduklarını belirtmektedir.³⁷ İlk ihtilaf konusu olarak Benî Sakîfe'de halife seçimiyle ilgili ihtilafa değinmekte ve buna geniş bir şekilde yer ayırmaktadır. Zaten kitabın bütününe bakıldığında, yazılış amacının imamet üzerine görüşler ve tartışmalar olduğunu görmekteyiz. Hilafet tartışmaları üzerine ümmet içerisinde; Ensar, Hz. Ali'ye biat etmek isteyenler ve Hz. Ebû Bekr'e biat etmek isteyenler şeklinde üç grubun ortaya çıktığını belirtmektedir. Hz. Peygamber'in mirasını Hz. Fâtıma'nın talep etmesi ve bununla ilgili tartışmaları ihtilaf olarak aktarmamakta, halife seçimine bağlı olarak zikretmektedir.³⁸ Bundan sonra ihtilaf konusu olarak Hz. Osman döneminde yaşanan hadiseler ve bu hadiseler sonucu Hz. Osman'ın katledilmesi olayı ve sonrasında kimin halife olacağıyla ilgili tartışmaları zikretmektedir. Katledilme hadisesinden sonra dört fırka ortaya çıkmıştır. Bundan sonra Cemel, Sıffin vakıalarına ve tahkim hadisesine ihtilaf konusu olarak değinmektedir.³⁹

Nâşî el-Ekber'in eserin mukaddimesinde saydığı ihtilaf konuları Eş'arî makâlât geleneğinde belirtilen ihtilaf konularıyla genel olarak benzerlik arz etmektedir. Günümüze ulaşan makâlât/fırak eserlerini göz önünde bulundurduğumuzda belki de, makâlât eserlerinin mukaddimelerinde ümmetin ihtilaf ettiği meseleler şeklinde bir giriş ayrılmasında Nâşî el-Ekber'in *Mesâilü'l-İmâme* eseri başlangıç noktasıdır. Örneğin, Eş'arî *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilafu'l-Musallîn* isimli eserinin mukaddimesinde ihtilaf konuları olarak Hz. Peygamberin vefatı sonrası halife seçimi, Hz. Osman'ın katli, Cemel ve Sıffin ve tahkim meselelerini zikretmektedir.⁴⁰ Nâşî el-Ekber'in zikrettiği Hz. Peygamberin mirasıyla ilgili ihtilafı hariç tutarsak, Eş'arî'nin zikrettiği ihtilaf konuları benzerlik arz etmektedir. Eş'arî'nin söz konusu eserini incelediğimizde, çeşitli yerlerde Nâşî el-Ekber'e atıflar yaptığını görmekteyiz.⁴¹ Bu da, onun Nâşî el-Ekber'in eserine vakıf olduğunu göstermektedir. Bu yönüyle ihtilaf konularını zikretme açısından

³⁷ Nâşî el-Ekber, *Mesâilü'l-İmâme ve Muktetafât mine'l- Kitâbü'l-Evsât fi'l-Makâlat*, s. 10.

³⁸ Nâşî el-Ekber, , *Usûlu'n-Nihal Elletî İhtelefe Fihâ Ehlu's-Salât*, s. 9.

³⁹ Nâşî el-Ekber, *Mesâilü'l-İmâme ve Muktetafât mine'l- Kitâbü'l-Evsât fi'l-Makâlat*, s. 10-21.

⁴⁰ Ebû'l-Hasen el-Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri, Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilafu'l-Musallîn*, trc. Mehmet Dalkılıç, Ömer Aydın, İstanbul 2005, s. 27-32.

⁴¹ Ebû'l-Hasen el-Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri, Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilafu'l-Musallîn*, s.171-72, 353-54, 375.

Eş'arî'nin Nâşî el-Ekber'den etkilendiğini düşünebiliriz. Eş'arî sonrası, Bağdâdî, İsfârâinî, Şehristânî gibi bu gelenekteki makâlât, milel ve nihâl müelliflerinin de bu usulü takip ettiğini görmekteyiz.⁴² Örneğin, Nâşî el-Ekber'in ihtilaf meselesi olarak zikrettiği Hz. Peygamberin mirası meselesini Eş'arî, ihtilaf olarak zikretmezken, kendisinden sonra gelen Bağdâdî,⁴³ Şehristânî gibi bu gelenekten gelen müellifler Nâşî el-Ekber gibi bu meseleye ihtilaf konusu olarak yer vermişlerdir.

Nâşî el-Ekber dışındaki makâlât eserlerine baktığımızda, yukarıda da belirttiğimiz gibi bu eserler, mezhepleri tasnif yönüyle sistemden yoksundur. Bu eserlerin yazılış amacı genel olarak Mu'tezilî bakış açısını ortaya koymak, belli konularda mezhebin inancını ortaya koymak ve reddiyelere karşı mezhebi savunmak ve tarihi süreç içerisinde Mu'tezilî geçmişi ortaya koymaktır. Örneğin Câhız, çeşitli konularla ilgili risaleler yazmıştır. Bunlar arasında özellikle Şîa'ya yazdığı reddiyeler konumuz açısından önem taşımaktadır. *Makâlâtü'z-zeydiyye ve'r-râfıza* isimli risalesinde Zeydiyye ve İmâmîyye ile ilgili bilgiler vermekte ve ihtilaf konularıyla ilgili de halife seçimine yer vermekte, bunun dışındaki ihtilaf konularına değinmemektedir.⁴⁴

Hayyât, *Kitâbu'l-İntisâr ve'r-Red alâ Ravendî* isimli eserini Ravendî özelinde Şîa'ya reddiye amacıyla kaleme almış ve Ravendî'nin Mu'tezile'ye karşı getirdiği eleştirileri cevaplamaya çalışmıştır. Bu eser, İslam fırkalarından bahseden sistemli makâlât eseri olmaktan ziyade Mu'tezile ve Şîa arasında polemik eseri olarak değerlendirilebilir. Eserde, Hz. Osman'ın katli ve Cemel vakasıyla ilgili Şîa'nın ve Mu'tezile'nin görüşlerini aktarmakta⁴⁵ fakat ümmetin ihtilaf ettiği meseleler şeklindeki konulara yer vermemektedir.

Ka'bî el- Belhî'nin *Kitâbu'l-Makâlât*, Kadî Abdulcabbâr'ın *Fazlü'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile* ve Cüşemî'nin *et-Tabakât el-Hâdiye Aşere ve's-Sâniye Aşere min Kitâbu Şerhu'l-Uyûn* birbirinin devamı niteliğindeki eserlerdir. Ka'bî el- Belhî'nin, Mu'tezile'nin güç kaybettiği dönemde, bu güç kaybının önüne geçebilmek için Mu'tezile tarihini sahabeden başlatarak, mezhep için kutsal üzerinden meşruiyet alanı

⁴² Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 19-20; el-İsfârâinî, *Tabsîr fi'd-Din*, s. 173-177; Şehristânî, *Milel ve Nihal*, s. 33-37

⁴³ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 19; Şehristânî, *Milel ve Nihal*, s. 36.

⁴⁴ Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr, "Makâlâtü'z-zeydiyye ve'r-râfıza", *Resâilü'l-Câhız*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn, Beyrut ts., s. 315-16.

⁴⁵ Hayyât, Ebû'l-Hüseyn Abdurrahim b. Muhammed el-Mu'tezilî, *Kitâbü'l-İntisâr ve'r-Red alâ Ravendî*, Beyrut 1957, s. 61,98.

tesis etmeye çalıştığını söyleyebiliriz. Bu gayretin, mezhebin tarihini geriye doğru işletmeye dair bir inşa faaliyetinin örneklerinden olduğunu düşünebiliriz. Eserde ümmetin/sahabenin ihtilaf ettiği meselelerden bahsetmekten ziyade, Hariciliğin, Mürcie'nin ve Mu'tezile'nin iman tanımlaması üzerinden ihtilaflarına değinmektedir.⁴⁶

Kâdî Abdulcabbâr, *Fazlü'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile* isimli eserinde Kâ'bî'nin bıraktığı yerden Mu'tezilî tabakayı devam ettirmiştir. Onun dönemi Mu'tezile'nin tekrar canlanma ve güç kazanma ümidinin yeşerdiği bir dönemdir. Bunun en önemli temsilcisinin de kendisi olduğu bilinmektedir. Bu anlamda, Kâ'bî'nin metodunu takip etmiş ve eseri, mezhebin tarihi sürekliliği anlamında bir fonksiyon icra etmiştir. Eserinde ihtilaflara değindiği kısımda Hz. Peygamber sonrası ümmet/sahabe için Nâşî el-Ekber'le aynı ifadeyi *ehl-i salât* kavramını kullanmaktadır. İhtilafa düşülen meseleleri Ebû Ali el-Cubbâî'ye atıf yaparak sıralamaktadır. Ona göre Hz. Osman'ın hilafetinin son kısmından önce ümmet içerisinde herhangi bir ihtilaf yoktu. Fıkha ve ferâize dair bazı ihtilaflar olmakla birlikte, bunlara ihtilaf olarak bakılamaz. Kâdî'ya göre Cubbâî, ridde hadiselerini ihtilaf sebebi olarak görmüyordu. Çünkü bu olay *ehl-i milel* yani Müslümanlar arasında cereyan etmemişti. Bilakis ridde ehli, dinden dönmüş ve kâfir olmuşlardır. Hz. Osman'ın katledilmesinden sonra ihtilaf konusu olarak Cubbâî'ye naklen, Cemel ve Siffin vakalarına ve tahkim meselesine, İbn Sebe olayına ve mücbire ihtilaflarına yer vermektedir.⁴⁷ Kâdî, ayrıca Kâ'bî'nin ilk ihtilaf konusu olarak Benî Sakîfe'de halife seçimini gördüğünü aktarmaktadır.⁴⁸ Cubbâî'nin ihtilaf konularına bakış açısına baktığımızda, Harici/İbâdî bakış açısıyla benzerlik gösterdiğini söyleyebiliriz. Yukarda da belirttiğimiz gibi, Hariciler de ihtilaf meselelerini Hz. Osman'ın son dönemleriyle başlatmaktadırlar. Ehl-i salat kavramının da, ümmeti tanımlamak için Mu'tezilî makâlât geleneği açısından ortak ifade tarzı olduğunu söyleyebiliriz. Kadî Abdulcabbâr'dan sonra Mu'tezilî tabakayı devam ettirme anlamında *et-Tabakât el-Hâdiye Aşere ve's-Sâniye Aşere min Kitâbu Şerhu'l-Uyûn* eserini kaleme alan Cüşemî, on birinci tabakadan itibaren devam etmekte ve bu

⁴⁶ Kâbî el-Belhî, Ebû'l-Kâsım, "Kitâbu'l-Makâlât, (Babu Zikrû'l-Mu'tezile min Makâlât el-İslâmiyye)", *Fazlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*, thk. Fuad Seyyid, Tunus 1393/1974, s. 115; Kadî Abdulcabbâr; Kâ'bî'nin, eserinde Benî Sakîfe'de halife seçimiyle ilgili ihtilafa değindiğini belirtmekte, fakat eser henüz basılmadığı ve şuan tek nüsha el yazması olarak bulunduğu için esere ulaşamadık. Bkz. Kadî Abdulcabbâr, Abdullah b. Ahmed Ebû'l-Hüseyn, "Fazlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile ve Mübâyenetühüm li Sâiri'l-Muhâlifin", *Fazlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile* thk. Fuad Seyyid, Tunus 1393/1974, s. 142.

⁴⁷ Kadî Abdulcabbâr, "Fazlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile", s. 142-143.

⁴⁸ Kadî Abdulcabbâr, "Fazlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile", s. 142.

tabakada ilk olarak Kadî Abdulcabbâr'ı zikretmektedir. Cüşemî, herhangi bir ihtilafa değinmeden direk olarak tabakalara giriş yapmaktadır.⁴⁹

Neşvânü'l-Himyerî'nin *el-Hürü'l-İyn* isimli eseri sistemli olmamakla birlikte milel ve nihâl eserlerini çağrıştırmaktadır. Yahudilik, Hıristiyanlık, Manihaizm gibi dinlerden ve bu dinlerin fırkalarından, bunun dışında sofistler gibi felsefi anlayışlardan bahsetmektedir.⁵⁰ Himyerî'de mezhebi aidiyet çok belirgindir. Milel olarak tabir ettiği İslam fırkalarına ciddi eleştiriler getirirken, Mu'tezile'ye övgülerde bulunmaktadır. Mu'tezile dışındaki fırkalar için, “*Müşterek bir noktada buluşmaları imkânsızdır. Birbirlerini tekfir ederler ve bunlara karşı düşmanlığı da farz görürler. Onlardan her biri bir reisi takip ederler ve bu reislerdeki kötü hasletleri iyi olarak sayarlar...*”⁵¹ Daha sonra Râfıza, Haşviyye, Mürcie ve Havâric'in menfi yönlerinden tasviri olarak bahsettikten sonra Mu'tezile'ye şu övgülerde bulunmaktadır: “*ve Mu'tezile indi. Onlar yeryüzünün melekleridir. Farz ve Sünnet bilgisi yönünden insanların en âlimleridir. Kelamda, fasih ve Ehl-i İslam'ın zirvesidir.*”⁵² Himyerî; Hişâm b. Hakem, Cehm b. Safvan, Ebû Hanife, Şafii, Malik gibi şahsiyetlerin yanında İslam fırkalarının görüşlerinden bahsetmekle birlikte⁵³ ümmetin ihtilaf ettiği meseleler şeklinde bir kısma yer vermemektedir.

Mu'tezilî gelenek içerisinde zikredilebilecek diğer bir makâlât müellifi Makdisî'dir (387/997). Onun mezhebi aidiyeti belirgin değildir. Fakat bazı araştırmacılara göre o da, Mu'tezile'ye mensuptur.⁵⁴ O, *el-Bed' ve't-Târih* isimli eserinde “*fî makâlât-ı ehl-i İslam*” şeklinde bir bab ayırarak burada İslam fırkalarını tanıtmaktadır. Makdisî'yi Mu'tezilî geleneğe mensup olarak farz ettiğimizde, günümüze ulaşan eserler arasında

⁴⁹ Kadî Abdulcabbâr, “Fazlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile”, s. 365.

⁵⁰ Neşvânü'l-Himyerî, Ebû Saîd, *el-Hürü'l-İyn*, nşr. Kemâl Mustafa, Beyrut 1985, s. 34-39.

⁵¹ Neşvânü'l-Himyerî, *el-Hürü'l-İyn*, s. 38.

⁵² Neşvânü'l-Himyerî, *el-Hürü'l-İyn*, s. 39.

⁵³ Neşvânü'l-Himyerî, *el-Hürü'l-İyn*, s. 40-45.

⁵⁴ Makdisî'nin hangi mezhebe mensup olduğunu belirlemek pek mümkün gözükmemektedir. Eserinde Mutezile'yi anlattığı kısmı incelediğimizde, burada tasviri ve objektif bir metot takip etmekte ve Mutezile'ye mensubiyetine dair herhangi bir ipucu vermemektedir. Bkz. Makdisî, Ebû'l Hüseyin Muhammed b. Ahmed, *el-Bed' ve't-Târih*, Kahire ts., V/142-144. Fakat bazı araştırmacılar, onun kelamî görüşleri üzerinden ve bulunduğu ilmi çevreden dolayı Mutezile'ye mensup olduğunu belirtmektedirler. Tarif Khalidi'ye göre Makdisî, Âlemin hudûsu, madûmun bir şey olması, arazların bâki kalması gibi görüşleriyle Mu'tezilî düşünceye sahipti. Bkz. Tarif Khalidi, “Mu'tezilî Tarih Yazıcılığı: Makdisî'nin Kitabü'l-bed ve't-Tarih'i”, çev. Hayrettin Nebi Güdekli, *MÜİFD*, 41 (2011/2), s. 237-252. Süleyman Sayar'a göre Makdisî'nin mezhebi mensubiyeti net olmamakla birlikte, onun kelama dair görüşleri, Mu'tezilî delilleri kullanması açısından Mu'tezilî olduğu düşünülebilir. Sayar'a göre, M. Şemsettin Günaltay'ın Makdisî için, koyu bir Sünni olarak tanımlamasının ilmi dayanağı yoktur. Bkz. Süleyman Sayar, “Makdisî, Mutahhar b. Tâhir”, *DİA*, İstanbul 2003, XXVII/432-434.

Mu'tezilî makâlât eserleri arasında en sistemli olanıdır. O, 73 fırka hadisine yer vermez fakat fırkaları alt başlıklar halinde daha sistemli ve tasviri bir metotla anlatmaktadır. Ümmetin ihtilaf ettiği meseleler konusunda, sırasıyla Benî Sakîfe'de halife seçimi, Ridde hadiseleri, Hz. Osman'ın katledilmesi, Cemel ve Sıffin vakalarına yer vermektedir.⁵⁵ Makdisî, ihtilaf konuları açısından Hz. Peygamberin mirası konusundaki ihtilafa yer vermemesiyle Nâşî el-Ekber'den,⁵⁶ Hz. Osman'ın katledilmesi öncesi halife seçimi ve ridde hadiselerini ihtilaf konusu olarak zikretmesiyle Ebû Ali el-Cubbâî'den farklı bir metot takip etmiştir.⁵⁷

3. İsmâilî Makâlât Geleneği

İsmâilî makâlât geleneğinden günümüze ulaşan eser sayısı azdır. Ebû Hâtim er-Râzî'nin (324/936) *Kitâbü'z-Zîne fî Kelimâti'l-İslâmiyye* ve Ebû Temmâm'ın (4/10. asır) *Kitabu'ş-Şecere* isimli eserleri İsmâilî gelenekten günümüze ulaşan makâlât eserleridir. *Kitabu'z-Zîne* isimli eserinde Râzî, sistemli bir mezhep tasnifinden ve temsilcilerinden bahsetmekten ziyade lugavî olarak mezheplerle ilgili kavramların ne anlama geldiğinden bahsetmektedir. Ehl-i Sünnet ve Cemaat kavramını açıkladığı kısımda yetmiş üç fırka hadisine yer vermekte⁵⁸ fakat fırkaları bu hadise göre tasnif etmiyor gibi gözükmektedir. Fakat net olmasa da örtülü bir şekilde tasnif metodu takip ettiğini düşünebiliriz. Çünkü 73 fırka hadisini birçok yerde zikrediyor ve hadisin son kısmındaki “*benim ve ashabımın yolu üzerine olanlar*” kısmını gizli bir şekilde fırka-i nâciyenin özellikleri olarak tasvir ediyor.⁵⁹ Net olarak ifade etmese de, ona göre fırka-i nâciye, ehl-i sünnet ve cemaat olan Râfıza, Zeydiyye ve Keysaniyye dışındaki Şîa'dır. Bu Şîa'nın hangi fırka olduğunu net olarak anlayamıyoruz. Onun mezhepler hakkında aktardığı bilgileri incelediğimizde ve İsmâilî mensubiyetini göz önünde bulundurduğumuzda, bu fırkanın İsmâiliyye olabileceğini düşünebiliriz. Çünkü İsmâiliyye dâhil otuza yakın Şîî fırka ismini zikretmekte, İsmâiliyye dışındaki Şîî fırkalar için yer yer menfi ifadeler kullanmakta, onların nahoş lakaplarından ve bu lakapların verilmiş sebeplerinden bahsetmekte, onların bazı delillerini çürütmeye

⁵⁵ Makdisî, *el-Bed' ve't-Târih*, Kahire ts., V/123-124.

⁵⁶ Nâşî el-Ekber, *Mesâilü'l-İmâme ve Muktetafât mine'l-Kitâbü'l-Evsât fî'l-Makâlat*, s. 7.

⁵⁷ Kadî Abdulcabbâr, “Fazlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile”, s. 142-143.

⁵⁸ Ebû Hâtim er-Râzî, Ahmed ibn Hamdân, *Kitabu'z-Zîne fî'l-Kelimâti'l-İslâmiyye'l-Arabiyye (El-Guluv ve'l-Firaku'l-Galiyye fî'l-Hadârati'l-İslâmiyye içerisinde)*, yy, yt, s. 252.

⁵⁹ Ebû Hâtim er-Râzî, *Kitabu'z-Zîne* s. 252.

çalışmaktadır. İsmâiliyye kısmında ise bunlardan uzak durmakta⁶⁰ ve tasviri bir yöntemle İsmâiliyye'yi anlatmakta ve onların diğer fırkalara karşı imametle ilgili güçlü delillerini zikretmektedir.⁶¹ Bu açıdan baktığımızda, Râzî'nin fırka-ı nâciye olarak İsmâiliyye'yi gördüğünü düşünebiliriz.

Râzî, yukarıda da belirttiğimiz gibi sistemli bir tasniften uzak duruyor. Eserin yazılışında da tasnif amacının olmadığı düşünülebilir. Daha çok fırka isimlerinin lugavî anlamlarına yoğunlaşmaktadır. Fakat detaylı inceleme yaptığımızda ve ihtimalleri göz önünde bulundurduğumuzda 73 fırka hadisine göre bir tasnifin mevcut olabileceğini düşünebiliriz. Hadislerde zikredilen fırka lakapları şeklinde aslında kendisine göre ana fırkaların isimlerini zikretmektedir. Buna göre ana fırkalar Şîa, Mürcie, Râfıza, Kaderiyye, Mârîka'dır.⁶² Daha sonra bu fırkaların lakapları başlığı altında kollarından bahsetmektedir. Şîa, Mürcie, Mârîka'nın alt kollarından bahsetmekte fakat Kaderiyye'den sadece Mu'tezile'ye yer vermektedir. Ashab-u Hadis ve Ashab-u Rey şeklinde iki kola ayırdığı Ehl-i Sünnet ve Cemaati, Mürcie içerisinde zikretmektedir. Net olmamakla birlikte Mürcie'nin lakapları başlığı altında onun üzerinde alt fırkaya yer vermekte,⁶³ Mârîka'nın beş⁶⁴, Şîa'nın otuzun üzerinde fırkasından bahsetmektedir.⁶⁵ Bu haliyle eserde bir tasnif usulü takip edildiği net olmasa da, Râzî'nin zihninde bir tasnifin mevcut olduğu yorumunda bulunabiliriz.

Râzî benzer bir şekilde eserin girişinde sünnet, cemaat bidat kavramına geniş yer ayırmakta ve Ehl-i Sünnet ve Cemaat kavramına çok farklı bir anlam yüklemekte ve Ehl-i sünnet ve Cemaat mezhebini bu kavramın dışına çıkarmaktadır. Ona göre ehl-i sünnet ve cemaat kavramı, gerçek anlamda cemaat kavramını karşılamamaktadır. Ehl-i sünnet ve cemaat dini meselelerde tek bir görüş üzere olmak, ihtilaf ve nizadan uzak olmaktır. Fakat Ehl-i sünnet ve cemaatin ittifakı ve görüş birliği sadece masum da olsa

⁶⁰ Örneğin Râzî, Râfıza kavramının menfî çağrışımlarından ve Râfizilerin bu kavramı töhmetten kurtarmaya ve müspet bir anlam yüklemeye çalıştıklarından bahsetmektedir. Ona göre, Râfiziler bunu yaparken de imamlardan gelen şu haberi kullanmaktadırlar "Musa'nın ümmetinden hak üzere olan bir kavim vardı ve bu kavme râfıza ismi verilmişti..." Râzî'ye göre bu söz hatayı ortaya koymaktadır. Çünkü râfizâ kavramı İbranice değil Arapçadır ve Yahudiler de bu lakabı bilmiyordu. Bkz. Ebû Hâtim er-Râzî, *Kitabu'z-Zîne* s. 271. Memtûre lakabının verilmesiyle ilgili bkz. Ebû Hâtim er-Râzî, *Kitabu'z-Zîne* s. 290.

⁶¹ Ebû Hâtim er-Râzî, *Kitabu'z-Zîne* s. 287-289.

⁶² Ebû Hâtim er-Râzî, *Kitabu'z-Zîne* s. 259.

⁶³ Ebû Hâtim er-Râzî, *Kitabu'z-Zîne* s. 262-271.

⁶⁴ Râzî, Mârîka'nın beş lakabı vardır demektedir fakat alt kısımda 8 lakaptan bahsetmektedir. Ebû Hâtim er-Râzî, *Kitabu'z-Zîne* s. 276-285.

⁶⁵ Ebû Hâtim er-Râzî, *Kitabu'z-Zîne* s. 286-311.

fâcir de olsa tek bir emir/imam üzerine birleşmekten ibaret olduğunu, yoksa dini meselelerde bir ittifakı kapsamadığını belirtmektedir. Ona göre, Ehl-i Sünnet ve Cemaat mezhebi, dini meselelerde birbirlerini tekfir ve teberri etmekte, ahkâm ve feraiz meselelerinde aralarında çekişme ve niza mevcut olmakta, bidat ve hevalarının peşine düşmekteler. Bu haliyle onlar arasındaki vahdet, dini meseleleri değil bir emir üzerine birleşmek anlamında siyasi bir vahdeti kapsamaktadır.⁶⁶ Asıl ehl-i sünnet ve cemaat, bidatleri terk edip ve Hâdi İmam üzerine birleşen ehl-i cemaat üzere sabit kalarak, Hz. Peygamberin sünnetine bağlı kalanlardır.⁶⁷ Râzî'nin mezhebi aidiyetini de göz önünde bulundurduğumuz da onun ehl-i sünnet ve cemaat kavramında kastının İsmailiyye olduğunu düşünebiliriz. Bu açıdan baktığımızda Râzî'nin, kendi dönemindeki ehl-i sünnet ve cemaat kavramının marka değerini kullanmaya ve meşruiyet alanından faydalanmaya çalıştığını düşünebiliriz.

Râzî, ümmetin ihtilaf ettiği meseleler konusunda bildiğimiz makâlât eserlerindeki genel sıralamaya yer vermemekte bunun yerine ihtilafların sebebini heva ve bidatlere uymakla açıklamaktadır. Ona göre Heva sahipleri tek bir görüş üzere birleşmezler, kendi reyleriyle hareket ederler, meşverette bulunmazlar. Bu da ihtilafların oluşmasına sebep olmuştur.⁶⁸

Şî İsmâilî gelenekten diğer makâlât müellifi Ebu Temmâm, *Kitâbu's-Şecere*'nin mukaddimesinde 73 fırka hadisine yer vermekte ve bu hadis üzerinden *ehl-i zâhir* olarak tanımladığı cehennemlik olan mezhepleri 3x24=72 şeklinde tasnif etmekte ve 73. fırka olan fırka-i nâciyenin *ehl-i bâtın* olduğunu belirtmektedir.⁶⁹ 3'lü tasnifi de, birinci sırada ameli imanın bir cüzi sayanlar, ikinci sırada ameli imanın bir cüzi saymayanlar, üçüncü sırada ise Peygamber'den (sav) sonra imamın Ali b. Ebî Tâlib olduğuna inananlar şeklinde yapmaktadır. Ameli imanın bir cüzi sayanlar üç ana fırkadan oluşmaktadır.⁷⁰ Bunlar Mu'tezile, Havâric ve Hadîsiyye'dir. Mu'tezile altı, Havâric on dört, Hadîsiyye dört alt kola ayrılmakta ve toplamda yirmi dört fırka teşkil etmektedir.⁷¹ Ameli imanın bir cüzi saymayanlar Kaderiyye, Müşebbihe, Mürcie şeklinde üç ana

⁶⁶ Ebû Hâtîm er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne* s. 255-56.

⁶⁷ Ebû Hâtîm er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne* s. 252.

⁶⁸ Ebû Hâtîm er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne* s. 249.

⁶⁹ Ebû Temmâm el-İsmâilî el-Harezmi, *Kitâbu's-Şecere* (Bâb eş-Şeytân kısmı), mhk. Wilferd Madelung; Paul E. Walker, Leiden, Brill, Boston 1998, s 7-8.

⁷⁰ Ebû Temmâm, *Kitâbu's-Şecere*, s. 10-91

⁷¹ Ebû Temmâm, *Kitâbu's-Şecere*, s. 10-42.

firkadan oluşmakta, Kaderiyye beş, Müşebbihe on üç, Mürcie altı kola ayrılmakta ve toplamda yirmi dört fırka etmektedirler.⁷² Peygamberden (sav) sonra imamın Ali b. Ebî Tâlib olduğuna inananlar Zeydiyye, Keysâniyye, Abbâsiyye, Gâliyye ve İmâmiyye şeklinde beş ana firkadan oluşmakta, Zeydiyye beş, Keysâniyye dört, Abbâsiyye iki, Gâliyye sekiz, İmâmiyye beş alt kola ayrılmakta ve bunlarda diğerleri gibi 24 fırka teşkil etmektedirler.⁷³

Ebu Temmâm'ın eserinin mukaddimesini incelediğimizde, mükemmel bir bâtinî tefsir örneğiyle karşılaşırız. O, ihtilafların ve firkaların oluşumunu *kışriyye* (?)⁷⁴ ve *şeyâtîni'l-ins* olarak tabir ettiği dinin bâtını ihmal eden, özden ziyade kabuğuyla ilgilenen zâhir fukahâ ve reislerine bağlamaktadır. 72 fırkayı oluşturan ehl-i zahir arasında ihtilaf, birbirlerini lanetleme ve teberri gibi durumlar yaşanırken, bunun aksine ehl-i batın, Hz. Peygamberin vefatından itibaren tek hal üzere olmuş, aralarında ihtilaf, tenâkuz ve şüpheler vuku bulmamıştır. Bu da, ehl-i bâtin'in sözlerinin doğru, ehl-i zahirin sözlerinin fesadına işaret etmektedir.⁷⁵

Bu tanımlamayı göz önünde bulundurduğumuzda, Bağdâdî'nin fırka-i nâciye için belirttiği niteliklerde takip ettiği usulün, Ebu Temmâm'ın takip ettiği usulü çağrıştırdığını görmekteyiz. *Kitâbu's-Şecere*'de fırka-ı nâciye için “Birbirlerine lanet okuyan ve birbirlerine karşı teberri eden ehl-i zâhir arasında olduğu gibi, onlar arasında (ehl-i bâtin) ihtilaf, tenakuz ve şüpheler yoktur Öyleyse bize göre bu delil, ehl-i bâtin'in sözlerini doğrular.”⁷⁶

Bağdâdî ise “ Ehl-i Sünnet, birbirlerini tekfir etmez, aralarında teberri ve tekfiri gerektiren ihtilaf yoktur. Öyleyse onlar, hakkı ayakta tutan ehl-i cemâattir... Onlar arasında inkâr ve tenakuz gerçekleşmez.”⁷⁷

⁷² Ebû Temmâm, *Kitâbu's-Şecere*, s. 42-91.

⁷³ Ebû Temmâm, *Kitâbu's-Şecere*, s. 91-125.

⁷⁴ Müellifin burada kabuk manasına gelen *قشر* kelimesine nispetle dinin zahirini sarılıp batını ihmal edenleri “kabukçuluk” şeklinde tercüme edilebilecek bir ıstılah kullandığı anlaşılmaktadır.

⁷⁵ Ebû Temmâm, *Kitâbu's-Şecere*, s. 8.

⁷⁶ Ebû Temmâm, *Kitâbu's-Şecere*, s. 8.

⁷⁷ Bağdâdî, Ebu Mansûr Abdülkaahir b. Tâhir b. Muhammed, *El-Fark beyne'l-Fırak ve Beyânu'l-Fırkati'n-Nâciyye Minhüm*, thk. Muhammed Fethî en-Nâdî, Kahire 1431/2010, s. 395; İsfârâinî' de, fırka-i nâciyenin ehli sünnet ve cemaat olduğuna dair delillendirmede Bağdâdî ile aynı ifadeleri kullanmaktadır. Bkz. İsfârâinî, *Tabsîr fi'd-Din* s. 417.

4. Mürcî-Hanefî-Mâtürîdî Makâlât Geleneği

Bu gelenekte fırkaları tasnif açısından günümüze ulaşan makâlât eserleri Mekhûl en-Nesefî'nin (318/930) *Kitâbü'r-Red ale'l-Bida*, Ebû'l-Meâlî'nin (V/XI. asır) *Kitâbü'l-Beyâni'l-Edyân'ı*, Irâkî'nin (500/1106) *el-Fıraku'l-Mufterika beyne Ehli'z-Zeyğ ve'z-Zanadaka* eserleri, Necmuddîn Ömer en-Nesefî'nin (537/1142) *Beyânu'l-Mezâhib* ve İbn Serrâc'ın (6/12. asır ?) *Tezkiretü'l-Mezâhib* isimli küçük risaleleridir. Yahya b. Ebî Bekr en-Nehâî el-Hanefî'nin (V. asır) *el-Muhtasâr fi Beyâni-l-İ'tikâd* isimli risalesi makâlât eseri olarak zikredilmekte fakat bu eser, fırka tasnifinden ziyade mezhep beyannameyi veya manifestosu tarzında, mezhebe itikadî çerçeve çizme gayretiyle kaleme alınmış bir risale görünümündedir.⁷⁸

Mekhûl en-Nesefî'nin (318/930) *Kitâbü'r-Red ale'l-Bida* isimli eseri, erken dönem kaynaklardan olması, günümüze ulaşan ilk Mürcî makâlât eserlerinden olması ve günümüze ulaşan eserler arasında 73 fırka hadisine göre fırkaları tasnif yapan ilk eser olması sebebiyle büyük önem taşımaktadır. Görüldüğü kadarıyla fırka tasnif sistemi açısından da bu gelenek içerisinde belirleyici olan eser, Nesefî'nin eseridir. O, fırkaları 6x12+1 şeklinde tasnif etmekte,⁷⁹ kendisinden sonraki Hanefî geleneğinden makâlât müellifleri Irak⁸⁰, Ömer en-Nesefî⁸¹ ve İbn Serrâc da⁸² aynı tasnif sistemini kullanmaktadırlar. Bu açıdan baktığımızda *Kitâbü'r-Red ale'l-Bida* eseri bu gelenek açısından belirleyici bir role sahiptir.

Nesefî'ye göre ana fırkalar Harûriyye, Râfizîyye, Kaderiyye, Cebriyye, Cehmiyye ve Mürcie'dir. Bunlardan her biri on iki alt gruba ayrılır. Fırka-i nâciye ise ehl-i cemaat olan Mürcie'dir. Fakat Nesefî'nin fırka-i nâciye olarak Mürcî-i fırkalardan hangisini kastettiği net değildir.⁸³ Mürcî bahsinin sonunda “*Ümmetimden iki grup var ki*

⁷⁸ Bkz. Hanefî, Yahyâ b. Ebî Bekr en-Nehâî, *el-Muhtasar fi Beyâni-l-İ'tikâd*, thk. Marie Bernand, *Annales Islamologes*, 18 (1982), s-1-33.

⁷⁹ Nesefî, Ebû Mutî' Mekhûl b. Fazl, *Kitâbü'r-Red ale'l-Bidâ*, thk. Marie Bernand, *Annales Islamogiqes*, 16 (1980), s. 60-61. Ayrıca bkz. İzol, Ahmet, *Ebu Mutî' en-Nesefî'nin Kitabı'r-Redd Ale'l-Bida Adlı Eserin Tercüme ve Tahlili*, (Basılmamış Yüksek lisans Tezi), Şanlıurfa 2013.

⁸⁰ Irâkî, Ebû Muhammed Osman b. Abdullah b. el-Hasen, *Sapıklarla Dinsizlerin Çeşitli Mezhepleri*, çev. Yaşar Kutluay, Ankara 1962

⁸¹ Dinç, Abdullah, *Beyânü'l-Mezâhib Adlı Eser Bağlamında Ömer Nesefî'nin Mezhepleri Tasnifi*, Kahramanmaraş 2012, (Basılmamış Yüksek lisans Tezi), s. 102.

⁸² Fığlalı, Ethem Ruhi, “Burdur Kütüphanesi'nde Bulunan Bir Risale “Tezkiretü'l-Mezâhib””, *AÜİFD* sayı 2, Ankara 1975, s. 99-141.

⁸³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Tan, Muzaffer, “Hanefî-Mâtürîdî Fırak Geleneği Bağlamında Mezheplerin Tasnifi Meselesi”, *AÜİFD*, XLIX (2008), sayı II, s. 121-152.

*şefaetim onlara nail olmaz. Bunlar, Mürcie ve Kaderiyye fırkalarıdır*⁸⁴, ‘Mürcie ve Kaderiyye fırkaları yetmiş iki Peygamberin dili üzerine lanetlenmişlerdir’” şeklinde hadislere yer vermektedir.⁸⁵ Ona göre fırka-i nâciye ise yine Mürcie içerisinde yer alan *ehlu’l-cemâ’ati’l-mürçiûn*’dur.⁸⁶ Neseî’den sonraki Hanefî makâlât eserlerinde fırka-i nâciyenin ismi değişmekte, Ehl-i Sünnet ve Cemaat olmaktadır.

Bu gelenekteki makâlât eserlerini genel olarak değerlendirdiğimizde, bu eserlerde sistemli bir mukaddime ve Eş’arî gelenekteki gibi yazılış usulüne dair malumat sınırlıdır. Aynı şekilde özellikle Hâricî, Eş’arî ve bazı Mu’tezilî makâlât eserlerinin mukaddimesinde olan “ümmetin ihtilaf ettiği meseleler kısmı” yoktur. Neseî eserinin girişinde ve çeşitli yerlerinde ümmetin ihtilaf ettiği meseleleri ve fırkaların ortaya çıkışını sünnete bağlı olmamak, bidat ve hevaya uymak gibi sebeplere dayandırmakta⁸⁷ fakat Hz. Peygamberin vefatı sonrası ilk dönem olaylara değinmemektedir. Bu durumu sonraki dönem Hanefî makâlât geleneğindeki diğer eserlerde de görmekteyiz. Onlar da, ilk dönem olaylara değinmemekte, daha çok Neseî’nin takip ettiği usulde olduğu gibi ihtilaf sebebi olarak genelde bidat ve hevaya uymak ve sünnete bağlı olmamak gibi amilleri gerekçe göstermektedirler. Benzer bir usulü İsmâilî gelenekte görüyoruz. Onlar da, ilk dönem olaylarını ihtilaf sebebi olarak göstermekten ziyade bidat ve hevaya uymak, şeytanın hilelerine kanmak, sünnete uymamak ve meseleleri imama götürmemek gibi gerekçeleri ihtilaf sebebi olarak göstermektedirler.

Hanefî makâlât geleneğinden Ebû’l-Meâlî’nin *Kitâbü’l-Beyâni’l-Edyân* isimli eseri çeşitli milletler, dinler, felsefî anlayışlar ve İslam fırkalarından bahsetmesi yönüyle muhtasar bir milel-nihal eserini anımsatmaktadır. 73 fırka hadisini zikretmekte ve ana fırkalar olarak Ehl-i Sünnet ve Cemaat, Mu’tezile, Şîa, Havâric, Cebriyye, Müşebbihe, Sufiyye ve Mürcie’ye yer vermekte, fırka-i nâciyenin Ehl-i Sünnet ve Cemaat olduğunu belirtmekte⁸⁸ ve fırkaların tasnifinde herhangi bir sistem uygulamamaktadır.

⁸⁴ Tirmizî, *Kader*, 13;

⁸⁵ İzol, Ahmet, *Ebu Mutî’ en-Neseî’nin Kitabı’r-Redd Ale’l-Bida Adlı Eserin Tercüme ve Tahlili*, s. 108.

⁸⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Tan, Muzaffer, “*Hanefî-Mâtürîdî Fırak Geleneği Bağlamında Mezheplerin Tasnifi Meselesi*”, s. 125-126.

⁸⁷ Neseî, *Kitâbü’r-Red ale’l-Bidâ*, s.54-60, 124-26.

⁸⁸ Ebu’l-Meâlî, Muhammed b. Ubeydullah el-Hüseynî el- Alevî, *Beyânu’l-Edyân der Şerh-i Edyân ve Mezâhib-i Câhilî ve İslâmî*, Tashih: Abbâs İkbâl, Tahran ts., s. 25-28.

Eserin mukaddimesinde 73 fırka hadisiyle ilgili aktarılan kurgu, Ebû'l-Meâlî'nin mezhebi aidiyetiyle ilgili bazı şüpheleri beraberinde getirmektedir. Aktardığı rivayete göre 73 fırka hadisi, Gadîr-i Hûm hadisesinin olduğu yerde, Hz. Ali'nin velayetinin ilanının peşinden Hz. Peygamber tarafından söylenmiştir. Bu rivayetin peşinden sakaleyn hadisini zikretmektedir.⁸⁹ Müellifin, Gadîr-i Hum, 73 fırka hadisi ve sekaleyn hadisini peş peşe ve birbirine bağlı hadiseler olarak aktarması, onda Şîî temayülün olduğunu akla getirebilir. Fakat Ehl-i Sünnet ve Cemaat'ı anlattığı kısımda müellifin bu mezhebe mensup olduğunu anlayabiliyoruz. Şîa'yı anlattığı kısımda ise bu mezhebe temayülüne dair bir ibare ve ifadeye rastlamıyoruz.⁹⁰ Ümmetin ihtilaf ettiği meseleler anlamında eserin mukaddimesinde herhangi bir olaya yer verilmemektedir.

el-Fıraku'l-Mufterika isimli eserinde Irâkî, 73 fırka hadisine yer vermekte, bu gelenekte takip edildiği usul üzere fırkaları 6x12+1 şeklinde tasnif etmekte ve ana fırkalar olarak Nasibiyye (Havâric), Ravâfız, Kaderiyye, Cebriyye, Müşebbihe ve Muattıla'yı zikretmektedir.⁹¹ Fırka-i nâciye olarak da Ehl-i Sünnet ve Cemaate yer vermektedir. Bunun yanında eser, sonunda çeşitli dinler ve felsefî anlayışlardan bahsedilmesi yönüyle milel ve nihâl tarzında yazılmış bir eser hüviyetindedir.⁹² Ümmetin ihtilaf ettiği veya fırkaların oluşumuna sebep olarak Mekhûl en-Nesefî'ye yakın gerekçeler göstermekte, heva ve bidat kavramlarına dikkat çekmekte ve bâtinî tesirlere değinmektedir.⁹³

Irâkî'nin çağdaşı sayılabilecek Ömer en-Nesefî *Beyânu'l-Mezâhib* isimli küçük risalesinde aynı usulü takip etmekte, 73 fırka hadisine yer vermekte, 6x12 şeklinde fırkaları tasnif etmekte, ana fırkalar olarak Havâric, Râfiziyye, Kaderiyye, Cebriyye, Cehmiyye ve Mürcie'ye yer vermekte fakat fırka-i naciyeyi zikretmemektedir.⁹⁴ Ümmetin ihtilaf ettiği meseleler şeklinde herhangi bir bilgiye yer vermemekte ve

⁸⁹ Ebu'l-Meâlî, , *Beyânu'l-Edyân*, s. 23-25.

⁹⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Kaplan, Doğan, "Farsça Yazılmış İlk Makâlât Eseri: Beyânu'l-Edyân der Şerh-i Edyân ve Mezâhib-i Câhilî ve İslâmî", *e-makâlât Mezhep Araştırmaları*, VI/1 (Bahar 2013), s. 45-91.

⁹¹ Irâkî, *Sapıklarla Dinsizlerin Çeşitli Mezhepleri*, s. 8.

⁹² Irâkî, *Sapıklarla Dinsizlerin Çeşitli Mezhepleri*, s. 87-91.

⁹³ Irâkî, *Sapıklarla Dinsizlerin Çeşitli Mezhepleri*, s. 5-8.

⁹⁴ Ömer en-Nesefî, burada fırka-i nâciyenin hangi fırka olduğuna dair bilgi aktarmasa da, *Câmiu İhtilâfi'l-Mezâhib* isimli başka bir risalesinde fırka-i nâciyenin Ehli Sünnet ve Cemaat olduğunu belirtmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Dinç, Abdullah, *Beyânü'l-Mezâhib Adlı Eser Bağlamında Ömer Nesefî'nin Mezhepleri Tasnifi*, s. 30-31.

doğrudan mezheplerin isimlerini zikretmeye başlamaktadır. Eserde mukaddime yoktur.⁹⁵

İbn Serrâc da Tezkiretü'l-Mezâhib isimli risalesinde aynı usulü takip etmekte, eserin mukaddimesine 73 fırka hadisine yer vermekte, firkaları 6x12+1 sistemine göre tasnif etmekte, ana firkalar olarak Râfiziyye, Hâriciyye, Cebriyye, Kaderiyye ve Mürcie olarak sıralamakta, fırkayı nâciye olarak da Ehl-i Sünnet ve Cemaat'e yer vermektedir. İhtilaf edilen meseleler ve firkaların ortaya çıkış sebebi olarak Mürciî-Hanefî makâlât eserlerinde gelenek olduğu üzere bidat kavramına dikkat çekmektedir.⁹⁶

5. Ehl-i Hadis Makâlât Geleneği

Mürciî-Hanefî ve İsmâilî gelenekte olduğu gibi bu gelenekte de ümmetin ihtilaf ettiği veya firkaların teşekkülüne sebep olan meseleler bağlamında Hz. Peygamberin vefatı sonrası ilk dönem olayları referans göstermekten ziyade, bidat ve hevaya uymak, sünnete bağlı olmamak, şeytanın hilelerine boyun eğmek, fitneye aldanmak gibi daha mücerret kavramlara yer verilmektedir. Bunun dışında sünnete bağlı olmak vurgusunun daha belirgin olduğunu görmekteyiz. Hatta İbn Batta el-Akberî'de olduğu gibi temel itikad esasları veya fırka-i nâciyenin vasıfları hadisler üzerinden ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Bu gelenekte, Malatî'nin (377/936) *et-Tenbîh ve'r-Red alâ Ehli'l-İslam*, İbn Batta el-'Akberî'nin (387/997) *Kitâbu's-Şerh ve'l-İbâne*, Kirmânî'nin (5/11. asır) *Şenhu Kavlu (sav): Seteferiku Ümmetî alâ Selâse ve Sebîn Fırka*, Yemenî'nin (6/12. Asrın başları?) *Akâidü's-Selâse ve Seb'in Fırka*, Abdulkadîr Gîlanî'nin (561/1166) *Aslu Selase ve Sebin Fırka*, İbnü'l-Cevzî'nin (597/1200) *Telbîsü'l-İblîs*, Seksekî'nin (683/1284) *el-Burhân fî Ma'rifet-i Akâid-i Ehli'l-Edyân*, günümüze ulaşan makâlât eserleridir. İbn Batta el-'Akberî'nin eserini hariç tutarsak, bu eserlerin tamamı mezhepleri sistemli bir şekilde tasnif etmiş, hatta bazıları 4x18, 6x12 gibi tasnif yöntemi takip etmiştir.

Bu gelenekten günümüze ulaşan ve 73 fırka hadisine göre mezhepleri tasnif eden ilk kaynak Malatî'nin *et-Tenbîh ve'r-Red alâ Ehli'l-İslam* isimli eseridir. Malatî ana

⁹⁵ Dinç, Abdullah, *Beyânü'l-Mezâhib Adlı Eser Bağlamında Ömer Neseî'nin Mezhepleri Tasnifi*, s. 107-108.

⁹⁶ Fığlalı, Ethem Ruhi, "Burdur Kütüphanesi'nde Bulunan Bir Risale "Tezkiretü'l-Mezâhib"", s. 103-105.

firkalar olarak Şia, Mürcie, Havâric, Zanâdika, Cehmiyye ve Kaderiyye şeklinde 6 fırka olarak belirtmekte ve fırka-i nâciye olarak da Ehl-i Sünnet ve Cemaate yer vermektedir. 73 fırka tasnifinde herhangi bir formüle başvurmamaktadır. Eserin mukaddime kısmındaki kurgu, selef söylemi açısından büyük önem taşımaktadır. Malatî, eserin ilk sayfalarında Hz. Ali'nin “*Ebu Bekr ve Ömer'e harplerinde itaat etmek gerekir*” sözüne yer vermekte,⁹⁷ daha sonra Hüdeybiye'de Rıdvân Biatına geniş bir şekilde yer ayırmakta, bu dönemde sahabenin Hz. Peygambere karşı hürmetine, kendileri arasında dayanışmaya, ittifaka, dindeki samimiyetlerine değinmektedir. Bundan sonraki kısım selef söylemi açısından önem arz etmektedir. Kendi dönemindeki insanlara hitaben “*Ey Kahraman !!! Sen öncekilere kıyasla neredesin. Onların (sahabe) amelinin yanında senin amelin nerede? Asrımızda, onların vakitlerinden ve önce gelmelerinden bir an ve bir vakte denk gelebilecek bir amel kaldı mı? Onlar, İslam'da ilk olmaları ve kendilerini feda etmeleriyle şerefe nail olmuşlardır.....*” şeklinde hitapta bulunmaktadır.⁹⁸ Malatî, ihtilafların ve firkaların ortaya çıkmasına sebep olarak dönemindeki insanların dini meselelerde fasid akıllarına ve eğik görüşlerine başvurmaları ve akıllarına fazla güvenmeleri olarak görmektedir.⁹⁹

Malatî'nin çağdaşı İbn Batta el-'Akberî *Kitâbu's-Şerh ve'l-İbâne* isimli eserinde 73 fırka hadisini zikretmekte fakat mezhepleri bu hadise göre tasnif etmemektedir. Bunun yerine hadis rivayetleri üzerinden Ehl-i Sünnet ve Cemaatin ilkelerini ortaya koymaya çalışmaktadır. Kendisi hadis rivayetleri üzerinde yorumda bulunmamakta, fakat fitne, bidat, heva, müteşabih ayetlerle ilgili tevilde bulunmayı, kader konularıyla ilgili tartışmaları, dini meselelerde sünneti bırakıp reye müracaat etmeyi zemmedici rivayetlere ağırlık vermektedir. Rivayetleri aktarış şeklinden İbn Batta el-'Akberî'nin, insanların bu zemmedilen fiillere meyletmesini ihtilafların ortaya çıkış sebebi olarak gördüğü anlaşılmaktadır.¹⁰⁰

Yemenî, *Akâidü's-Selâse* isimli hacimli eserinde 73 fırka hadisine yer vermekte,¹⁰¹ ana firkalar olarak Mu'tezile, Mürcie, Havâric ve Şîa/Râfıza'yı zikretmekte ve mezhepleri

⁹⁷ Malatî, Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed, *et-Tenbîh ve'r-Red alâ Ehli'l-Ehvâ ve'l-Bida*, thk. Muhammed Zeynum Muhammed Azeb, Kahire 1413, s. 5.

⁹⁸ Malatî, *et-Tenbîh ve'r-Red alâ Ehli'l-Ehvâ ve'l-Bida*, s. 11-12.

⁹⁹ Malatî, *et-Tenbîh ve'r-Red alâ Ehli'l-Ehvâ ve'l-Bida*, s. 11.

¹⁰⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Batta el-'Akberî, *Kitâbü's-Şerh ve'l-İbâne*, thk Henri Laoust, Damas 1958.

¹⁰¹ Yemenî, Ebû Muhammed, *Akâidü's-Selâse ve Seb'in Fırka*, thk. Muhammed b. Abdillâh el-Gâmîdî, Medine 1414, s. 3.

4x18+1 şeklinde tasnif etmekte ve fırka-i nâciyenin de Ehl-i Sünnet ve Cemaat olduğunu zikretmektedir.¹⁰² İhtilafların ortaya çıkmasına sebep olarak da, bu gelenekteki diğer eserlerde olduğu gibi bidat, hevaya uyma, müteşabih ayetleri tevil etme gibi sebepler zikredilmektedir. Ona göre, kendi döneminde ümmet içerisinde fesad ve heva yaygınlaşmış, Allah'ın kitabı dışında ve nakledilmeyen sünnetten deliller getirilmeye başlanmış, ilme verilen önem azalmış, âlim cahil, cahil ise âlim olarak bilinir olmuş, ehl-i ehva ve bida zayıfların dinini ifsad etmek için Kuran'da hâs ve âm lafızlarla, muhkem ve müteşabih ayetlerle ilgili bazı tereddütleri gündeme getirmiştir.¹⁰³

Kâdirî tarikatının kurucusu Abdulkadîr el-Gîlânî'de *Gunye* isimli eserinde İslam fırkalarına yer vermiş ve ihtilafların sebeplerine değinmiştir. O, Hanbelilik-Tasavvuf zıtlığı söyleminin aksine açık bir şekilde “*imamımız Ahmed b.Hanbelî*” dediği¹⁰⁴ eserinde 73 fırka hadisi üzerinden mezhepleri tasnif etmekte, Havâric, Mu'tezile, Mürcie, Şîa, Cehmiyye, Neccâriyye, Dirâriyye, Küllâbiyye, Müşebbihe'nin ana fırkaları olduğunu belirtmekte, fırka-i nâciyenin Ehl-i Sünnet ve Cemaat olduğunu zikretmekte, fırka tasnifinde herhangi bir formüle başvurmamaktadır.¹⁰⁵ Ümmetin ihtilaf ettiği meseleler konusunda Gîlânî'ye göre Raşid halifeler döneminde herhangi bir ihtilaf yoktu. Yılların geçmesiyle, sahabe, tabiin ve Medine fukahasının ve diğer şehirlerdeki ulema ve fakihlerin vefat etmesiyle ve ilmin de, küçük bir bölük hariç ki onlar da fırka-i nâciyedir, onların vefat etmesiyle birlikte yok olmasından kaynaklanmıştır. Âlimlerin gömülmesiyle, onlarla birlikte ilim de gömülmüştür.¹⁰⁶

Telbîsü'l-İblîs isimli eserinde İbnü'l-Cevzî, 73 fırka hadisine yer vermekte, Harûriyye, Kaderiyye, Cehmiyye, Mürcie, Râfıza, Cebriyye'yi ana fırkalar olarak zikretmekte, fırkaları 6x12+1 şeklinde formüle etmekte fırka-i nâciyenin Ehl-i Sünnet ve Cemaat olduğunu zikretmektedir.¹⁰⁷ Eserin ilk kısımlarında sünnet ve cemaat kavramlarıyla ilgili hadisleri zikretmekte bunun karşısında da bidatin zemmedilmesiyle ilgili hadisleri

¹⁰² Ayrıntılı bilgi için bkz. Toru, *Ümüt, Ebû Muhammed el-Yemenî'nin "Akâidu's-Selâse ve's-Sebîn Fırka" Adlı Eseri ve İslam Mezhepler Tarihi Açısından Önemi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2006, s.51.

¹⁰³ Yemenî, *Akâidü's-Selâse ve Seb'in Fırka*, s. 1-8.

¹⁰⁴ El-Cîlânî, Abdulkâdir b. Mûsa b. Abdullah, *el-Gunye li Tâlibî Tarîki'l-Hak*, thk. Muhammed Hâlid Ömer, Beyrut 1416, s. 115.

¹⁰⁵ El-Cîlânî, *el-Gunye li Tâlibî Tarîki'l-Hak*, s. 120-21.

¹⁰⁶ El-Cîlânî, *el-Gunye li Tâlibî Tarîki'l-Hak*, s. 120.

¹⁰⁷ İbnü'l-Cevzî, Cemâluddîn Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Muhammed, *Telbîsü'l-İblîs*, Beyrut 1403, s. 20.

zikretmektedir. Şeytanın fitnelerinden ve hilelerinden sakınmaya geniş bir şekilde yer ayırmakta ve ihtilafların ve bidatların ortaya çıkmasını şeytanın hilelerine düşmekle açıklamaktadır. Ümmetin ihtilaf etmesinin sebebini şeytanın iki türlü hilesine bağlamaktadır. Bunlardan birincisi geçmiş ataları ve selefi taklid etme, ikincisi ise şeriatın zahiri hor görüş felsefe ve ilmi kelamla ilgilenme.¹⁰⁸

Yedinci asır makâlât müelliflerinden Seksekî, *el-Burhân fî Ma'rifet-i Akâid-i Ehli'l-Edyân* isimli risalesinde Yemenî'yle aynı usulü takip etmekte, 4x18+1 şeklinde formüle ettiği mezhep tasnifinde ana fırkalar olarak Havâric, Mürcie, Mu'tezile ve Şîa/Râfıza'ya yer vermekte fırka-ı nâciye olarak Ehl-i Sünnet ve Cemaati zikretmektedir. Eserin kısa mukaddimesinde ihtilaf sebeplerine değinmemekte, kısaca diğer fırkaların fesad ve heva üzere olduğunu vurgulamaktadır.¹⁰⁹

6. Eş'arî Makâlât Geleneği

Eş'arî makâlât geleneği, özellikle Eş'arî'nin (324/941) *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn* ve Şehristânî'nin *Milel ve Nihal*'ini göz önünde bulundurduğumuzda, makâlât yazıcılığında tekâmül aşamasını temsil etmektedir. Bu iki eser, aslında bu alandaki yazıcılığın bir disipline dönüşmesini, yazıcılıktaki incelmeyi temsil etmektedir. Mukaddime kısımlarında bir usul belirlenmesi ve bu usule göre mezheplerin anlatılması, mezheplerin kendi kaynaklarına atıf yapılması ve şahitlere başvurulması, mezheplerin anlatılmasında tasviri bir yöntemle başvurulması genel olarak makâlât eserlerinden ayırıcı özelliklerdir. Ayrıca bu iki eser dışındaki makâlât eserlerinde genellikle müellifin hakikat noktası olarak kabul ettiği kendi mezhebi üzerinden diğer mezhepler, hakikat noktasına uzaklığı veya yakınlığıyla değerlendirilir. Fakat Eş'arî ve Şehristânî'nin eserlerinde, mezhepler kendi inşa ettikleri hakikat bağlamında değerlendirilmeye çalışılmıştır. Günümüze ulaşan eserler üzerinden değerlendiresek ve Sâlim b. Zekvân'ın *Sîre'sini* makâlât yazıcılığında zemin kabul edersek, Şehristânî'nin *Milel ve Nihal*'i tekâmülü temsil eder. Bu tekâmüldeki en önemli halka da Eş'arî'nin *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn* eseridir. Bu iki eser dışında Eş'arî gelenekteki makâlât eserlerini ise genel olarak Eş'arî geleneği ve fırka-i nâciye anlayışını merkeze alarak kaleme alınmıştır.

¹⁰⁸ İbnü'l-Cevzî, *Telbisü'l-İblîs*, s. 79-80.

¹⁰⁹ Bkz. Seksekî, Ebû'l-Fazl Abbâs b. Mansûr b. Osmân, *el-Burhân fî Ma'rifet-i Akâid-i Ehli'l-Edyân*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekâ, Kahire 1989.

Eş'arî gelenekte hicri sekizinci asra kadar kaleme alınmış temel makâlât eserleri Eş'arî'nin *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn*, Bağdâdî'nin(429/1037) *el-Fark beyne'l-Firak*, İsferrâinî'nin (471/1078) *Tabsîr fi'd-Dîn ve Temyîzi'l-Firkatü'n-Nâciye an Firaki'l-Hâlikîn*, Şehristânî'nin (548/1153) *el-Milel ve Nihal*, Râzî'nin *İ'tikâdâtü Firaki'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, Âmidî'nin (631/1233) *Ebkâru'l-Efkâr fi Usûli'd-Dîn* eserindeki son kısım¹¹⁰, İbn Fadlullah el-Ömerî'nin *Mesûliki'l-Ebsâr fi Memâliki'l-Emsâr* isimli eserleridir. Bu eserler mukaddimelerinde genel olarak Eş'arî'nin makâlâtındaki usulü takip etmişler ve eserlerin mukaddimelerinde “*ümmetin ihtilaf ettiği meseleler*” şeklinde bir açıklamadan sonra fırkalar hakkında malumata giriş yapmışlardır. Ayrıca bu gelenekte, diğer fırkaların makâlât eserlerinde olduğu gibi mezhep tasnifinde herhangi bir matematiksel formüle başvurulmaz.

Bu gelenekteki yazılan ilk makâlât eseri Eş'arî'nin *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn* eseridir. Müellif 73 fırka hadisine yer vermez ve eserde sistemli bir tasnif yoktur. Eş'arî, kendisinden önceki makâlât yazıcılığına eleştiriler getirir ve bunu şu şekilde ifade eder: “*Din mensuplarını ve aralarındaki farkları öğrenmek isteyenlerin; mezhepleri ve fırkaları (makâlât) bilmesi gerekir. Mezhepler ve fırkalarla ilgili eser yazarların ve onların görüşlerinden söz eden insanların, eksik anlatımlarda bulduklarını, hasmının sözünü anlatırken mugalataya saptıklarını, düşmanlarını kötülemek niyetiyle naklettiğinde bilerek yalan söylediklerini, ihtilaf edenlerin görüş ayrılıklarını rivayet ederken doğru hareket etmeyip, sözlerine onların delillerini çürütecek ilaveler yaptıklarını gördüm. Hâlbuki bu, ilim sahiplerinin ve doğru ile yanlış ayırt edebilen kimselerin yöntemi değildir. Bu gördüğüm şeyler beni, tanıtmak istediğim mezhepleri doğru bir şekilde açıklamaya, kısa tutmaya ve uzatıp çoğaltmamaya sevk etti.*”¹¹¹

Eş'arî, ümmetin ihtilaf ettiği meseleler konusunda Hz. Peygamberin vefatı sonrası ilk dönem olaylarını işaret etmekte ve ihtilaf konusu olarak Benî Sakîfe'de halife seçimini,

¹¹⁰ Eser kelâmî meseleleri ele almakla birlikte, “Fî Enne Muhâlifî el-Hakki min Ehli'l-Kıbleti Hel Hüve Kâfirun em Lâ” kısmında ihtilaflara ve fırkalara yer vermektedir. Bkz. Âmidî, Muhammed b. Sâlim, *Ebkâru'l-Efkâr*, III/342 ve devamı.

¹¹¹ Ebû'l-Hasen el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn*, s.27.

Hız. Osman'ın katli, Hız. Ali'nin halife seçilmesi, Cemel ve Sıffin vakalarına yer vermektedir.¹¹²

Eş'arî, eserinde dört veya beş ihtilaftan bahsederken kendisinden sonraki Eş'arî gelenekten makâlât müelliflerinin eserlerinde ihtilaf edilen meselelerin sayıları artmakta ve bazı eserlerde on iki veya daha fazla ihtilafa yer verildiği görülmektedir. Bunlardan birisi de *el-fark beyne'l-fark*'ın müellifi Bağdâdî'dir. O, ilk dönem olaylarıyla ilgili ve itikadî meselelerde çok sayıda ihtilaftan bahsetmektedir. İlk ihtilaf edilen mesele olarak Hız. Peygamberin vefatıyla ilgili şüphelere yer vermekte daha sonra Hız. Peygamberin defnedileceği yer, halife seçimi, fedek ve Hız. Peygamberin mirası, zekâtın gerekliliği ve ridde hadiseleri, Hız. Osman'ın icraatları ve onun katli, Cemel, Sıffin ve tahkim hadiseleriyle ilgili ihtilaflara yer vermektedir. Bundan sonra da kader, istitaât gibi itikadî meselelerdeki ihtilaflara yer vermektedir.¹¹³

Bağdâdî, firkalarla ilgili bilgileri aktarmadan önce, eserinin başında mukaddime olarak değerlendirilebilecek üç ayrı bölüm kaleme almıştır. Bunlardan birinci kısımda 73 fırka hadisini çeşitli tarikleriyle aktarmakta ve furûya dair ihtilafların dinin aslına taalluk eden ihtilaflar olmadığını ve bu nevi ihtilafların cehennemlik olan 72 fırka sadedinde değerlendirilmemesi gerektiğini belirtmektedir. Bağdâdî'nin eserinin makâlât yazıcılığı açısından özel kılan yönlerinden birisi, ikinci kısımdaki “*İslam Milleti'nin anlamı*” başlığı altında aktardığı bilgilerdir. Bu kısımda, iman tanımlaması ve kimin mümin sayılabileceği konusunda bir çerçeve çizmekte, bu iman tanımlamasında merkeze, ehl-i rey'i de dâhil ettiği Sünni düşüncüyü yerleştirmekte ve bu merkezi konum üzerinden diğer firkaların imanî noktadaki uzaklıkları ve yakınlıklarının mesafelerini belirlemektedir. O, bu imanî mesafe üzerinden firkalarla ilgili olarak fihhi hükümlere de ulaşır. Sünni dairenin dışındaki mezhep mensuplarıyla ilgili olarak onların ganimetten pay alıp almayacakları, arkalarında namaz kılınıp kılınmayacağı, kestiklerinin helal olup olmadığı, Müslüman mezarlığına gömülüp gömülmeyecekleri ilgili hükümler verir.¹¹⁴

Bağdâdî sonrası makâlât müelliflerinden İsfarâinî, *Tabsîr fi'd-Dîn ve Temyîzi'l-Firkatü'n-Nâciye an Firaki'l-Hâlikîn* isimli eserinde Bağdâdî'nin etkisi açık bir şekilde görülmektedir. O, mukaddime ve firkaların tasnifi kısmında genel olarak Bağdâdî'nin

¹¹² Ebû'l-Hasen el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilafu'l-Musallîn*, s.27-32.

¹¹³ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 19-26.

¹¹⁴ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 1-26.

usulünü takip etmiştir. Eserin girişinde ihlas suresi üzerinden iman tanımlaması yapmış daha sonra 73 fırka hadisinin iki farklı tarikine yer vermiş, fırka-i nâciye olarak Ehl-i Sünnet ve Cemaat'e yer vermekte, diğer fırkaların dalalet, bidat, heva, fesad gibi kavramlar üzerinden açıklamaktadır. Ümmetin ihtilaf ettiği meseleler konusunda genel olarak Bağdâdî'nin usulünü takip etmekte, önce Hz. Peygamber'in vefatı sonrası olaylara yer vermekte, daha sonra itikadî meselelere değinmektedir. Ona göre ümmetin ilk ihtilaf ettiği mesele Hz. Peygamber'in vefat edip etmediğiyle ilgili ihtilafıdır. Daha sonra defnedileceği yer, halife seçimi, Usame ordusunun techîzi, Zekât vermeyi reddedenler, ridde hadiseleri, Cemel ve Siffin vakaları ve tahkim hadisesi konusunda ihtilaf edilmiştir. Daha sonra itikadî anlamda Hz. Ali'nin ilahlığını savunan Sebâiyye, kader inancıyla ilgili tartışmalar, Bâtıniyye gibi ihtilafları zikretmektedir.¹¹⁵

Bağdâdî ve İsferrâinî'nin eserlerinde ihtilaflarla ilgili olarak dikkat çeken yön, Hz. Osman döneminden önceki ihtilafları tanımlama biçimleridir. Her ikisi de zekât vermeyi reddedenler ve ridde hadiseleriyle ilgili ihtilaftan sonra, önceki ihtilafların keyfiyetine dair açıklamada bulunmaktadır. Onlara göre bu ihtilaflar, dinin furûna dair ve bölünmeye veya firkalaşmaya sebep olmayacak meselelerdi. Bağdâdî, bunu şu şekilde ifade etmektedir: *“Bütün bu işler olurken onlar, adalet, tevhid, va'd ve va'id ve dinin aslı ile ilgili diğer hususlarda hep aynı ve bir görüşte idiler. Onlar yalnızca dedenin mirasını babadan ve anadan, ya da babadan olana erkek ve kız kardeşlerle beraberliği gibi, fikhın fer'i meseleleri ile akrabalık, ortaklık, iade, baba ve anadan veya kızla birlikte babadan veya oğlun kızından miras hakkı meseleleri ile benzerleri üzerinde anlaşmazlığa düştüler; ama onların bu konudaki anlaşmazlıkları sapıklık ve fitne doğurmadı. Onlar Ebû Bekr, Ömer ve Osman'ın hilafetinin altı senesinde bu görüşte idiler.”*¹¹⁶ Aynı geleneği İsferrâinî de devam ettirmiş ve genel olarak Bağdâdî'nin aktardıklarını özetlemiş gibi gözükmektedir.¹¹⁷

Altıncı asır Eş'arî makâlât müelliflerinden Şehristânî'nin *milel ve nihâl* isimli eseri yukarıda da belirttiğimiz gibi makâlât yazıcılığında tekâmülü temsil eder. O, eserin girişinde çok kıymetli beş mukaddimeye yer verir. Mukaddimeler birbirleriyle kıyaslandığında bazı tenakuzları barındırır da, mukaddimleri kendi başlarına müstakil

¹¹⁵ el-İsferrâinî, *Tabsîr fî'd-Din*, s. 165-181.

¹¹⁶ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 19.

¹¹⁷ Bkz. el-İsferrâinî, *Tabsîr fî'd-Din*, s. 176-177.

olarak değerlendirdiğimizde fevkalade bir birikimin ve klasik mantık ve matematik gibi dönemdeki ilmi geleneğin yansımasıdır. Eser milel ve nihal tarzı yazıldığı için milletlerden, dinler ve felsefi anlayışları da ele alır. Birinci mukaddime de büyük milletleri Arap, Acem, Rum ve Hintliler şeklinde dört adet olarak belirlemekte ve daha sonra fikri tasavvur yönüyle benzerliklerinden dolayı bunları iki millete indirmektedir. Aynı mukaddimede milel ve Nihal kavramlarının tanımını netleştirir. Bu mukaddimenin sonunda 73 fırka hadisini zikreder, fırka-i nâciyenin Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat olduğunu belirtmekte¹¹⁸ fakat fırkaların anlatıldığı kısımda Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaate yer vermemektedir.

Milel ve Nihal'i mühim kılan kısımlardan birisi de ikinci mukaddimedir. Burada fırkaların tasnifiyle ilgili tatbik edeceği kaideleri belirler. Bunlar dört kaideden oluşur ve bunlar itikada taalluk eden kaidelerdir. Eseri özel kılan yönlerinden birisi de, mezhep ve fırka kavramlarına açıklık getirmesidir. O bu kavramları “*işte ümmetin imamlarından biri, bu kaidelerde (itikadî meselelerde) belirtilen konularda bir makale ile diğerlerinden ayrıldığı takdirde, onun makalesini mezhep, grubunu ise fırka olarak kabul ederiz*”¹¹⁹ şeklinde ayırt etmektedir.

Şehristânî, ikinci mukaddimede fırkaları anlatırken tarafsız kalacağıyla ilgili olarak “*bu konuda kendim için koyduğum prensip, her fırkanın düşüncesini, lehte ve aleyhte taassup göstermeksizin olduğu gibi belirtmek, görüşlerinin doğrusunu yanlışından ayırma gibi bir çabaya girmemek, ‘batıl olana karşı hak şöyledir’ şeklinde bir ifade kullanmamak ve sadece kitaplarında yazılı olan ne ise onu kaydetmek olacaktır*”¹²⁰ demektedir. Fakat bir sonraki mukaddimeye baktığımızda Şehristânî'nin bu ilkesine sadık kalmadığını görmekteyiz. Üçüncü mukaddimede dalaletteki fırkaların teşekkülünü şeytanın insanoğlu için ortaya attığı yedi adet şüphe tohumuna bağlamakta ve fırkaların bu şüphelerin peşinden giderek İslam ümmetinden ayrıldıklarını belirtmektedir.¹²¹ Bir başka yerde, Mu'tezile, Müşebbihe, Hulûliyye gibi fırkalar için “*bunların hepsi şaşu olarak görmektedirler*”¹²² tabirini kullanmaktadır.

¹¹⁸ Şehristânî, *Milel ve Nihal*, , s. 25-27.

¹¹⁹ Şehristânî, *Milel ve Nihal*, , s. 28.

¹²⁰ Şehristânî, *Milel ve Nihal*, , s. 28.

¹²¹ Şehristânî, *Milel ve Nihal*, , s. 29-30.

¹²² Şehristânî, *Milel ve Nihal*, , s. 30.

Şehristânî, fırkaların oluşum sebebini şeytanın hilelerine, Hz. Peygamber döneminde münafıkların faaliyetlerine bağlamaktadır. Bunlardan sonra dördüncü mukaddimede ümmetin ihtilaf ettiği meseleler konusunda Hz. Peygamberin vefatı sonrası ilk dönem olaylarına işaret etmektedir. Fakat bu olayları, ictihadi, şeriatın ve dinin gereklerini yerine getirilmesi gayesiyle ortaya çıkan ihtilaflar olarak değerlendirmektedir.¹²³ O, ihtilafları şu şekilde sıralamaktadır: Kırtas hadisesi, Üsâme ordusunun techîzi, Hz. Peygamberin vefatıyla ilgili tereddütler, Hz. Peygamberin defnedileceği yer, halife seçimi, fedek ve Hz. Peygamberin mirası, Zekât vermeyi reddedenler, Hz. Ömer'in Hz. Ebû Bekir tarafından tayini, Şûrâ, Cemel, Sıffîn ve tahkim.¹²⁴

Fahrüddîn Râzî'nin (606/1206) *İ'tikâdâtü Fırakı'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn* isimli eseri milel ve nihâl usulünde ele alınmış bir eserdir. Eş'arî gelenekteki makâlât eserleri giriş kısmındaki mukaddimelerle meşhurken, Râzî'nin eserinde mukaddime bulunmamakta ve Râzî eserinde doğrudan fırkaları anlatmaya girişmektedir. Râzî, Ümmetin ihtilaf ettiği meseleler şeklinde bir konuya da değinmemektedir.¹²⁵

Âmidî eserinde Eş'arî gelenekteki diğer makâlât eserlerinde olduğu gibi konuya ümmetin ihtilaf ettiği meseleler şeklinde başlamaktadır. Onun yazım usulünde Bağdâdî, İsfârâinî ve Şehristânî'nin etkilerini görmek mümkündür. Fırkaların ortaya çıkmasıyla ilgili genellikle Eş'arî makâlât eserlerindeki “*Allah Resûlü'nün vefatı sırasında Müslümanlar, görünüşte inanan fakat nifaklarını gizleyenler dışında, tek akide ve tek bir din üzereydi*”¹²⁶ şeklinde meşhur cümleyle giriş yapmakta ve daha sonra ümmetin ihtilaf ettiği meseleleri sıralamaktadır. Şehristânî gibi Âmidî de bu ihtilafların ictihadi olduğunu ve kişinin imanına veya küfrüne dair hüküm gerektirmeyen ihtilaflar olarak görmektedir. Ona göre, ilk ihtilaf kırtas hadisesidir. Sonra sırasıyla Üsâme ordusunun techîzi hakkında, Hz. Peygamberin vefatı üzerine tereddütler, Hz. Peygamberin defnedileceği yer, Halife seçimi, Hz. Peygamberin mirası ve fedek, Zekât vermeyi reddedenler, Hz. Ömer'in tayini, Şûrâ, Hz. Osman'ın katledilmesi, Cemel ve Sıffîn savaşlarının yanı sıra bazı ferâize ve ahkâma dair meselelerde ümmet ihtilaf etmiştir. Âmidî, 73 fırka hadisine yer vermekte ve ana fırkalar olarak Mu'tezile, Şia, Havâric,

¹²³ Şehristânî, *Milel ve Nihal*, s. 34.

¹²⁴ Şehristânî, *Milel ve Nihal*, s. 33-38.

¹²⁵ Er-Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer el-Hatîb, *İ'tikâdâtü Fırakı'l-Müslümîn ve'l-Müşrikîn*, thk. Ali Sâmî en-Neşşâr, Kahire 1356, s. 38 ve devamı.

¹²⁶ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, III/342.

Mürchie, Neccâriyye, Cebriyye, Müşebbihe ve fırka-i nâciye olarak Ehl-i Sünnet ve Cemaati zikretmektedir.¹²⁷

Burada zikredilmesi gereken bir başka eser de Seyyid Şerif Cürcânî'nin (816) *Şerhu'l-Mevâkıf* isimli eseridir. Eserin sem'iyât bahsinin son kısmında ihtilafların ortaya çıkması ve İslam fırkalarından bahsedilmektedir. Gördüğümüz kadarıyla eserin “İslâm fırkaları” bahsindeki mukaddime kısmı bazı cüzi tasarruflar hariç olduğu gibi Âmidî'nin *Ebkâru'l-Efkâr* eserinin ilgili kısmından alınmıştır.¹²⁸ Zaten, Cürcânî, Adudüddin İcî'nin (756)73 fırka hadisine yer verdiği ve bunun Hz. Peygamberin bir mucizesi olarak gördüğünü belirttiği yeri şerh etmekte ve şerh ettiği yerde “*Âmidî şöyle demiştir*” şeklinde uzun bir alıntı yapmaktadır. Adudüddin İcî de, Âmidî de olduğu gibi ana fırkalar olarak Mu'tezile, Şia, Havâric, Mürchie, Neccâriyye, Cebriyye, Müşebbihe ve Fırka-i Naciye yer vermektedir.¹²⁹

İbn Fadlullah el-Ömerî'nin, *Mesûliki'l-Ebsâr fî Memâliki'l-Emsâr* milel ve Nihal usulünde kaleme alınmıştır. Milletlerden, kadim medeniyetlerden, dinlerden ve felsefî anlayışlardan bahsetmekte; daha sonra mukaddime kısmında İslam'ın hak din olduğunu çeşitli mucizelerle ve nasslarla delillendirmektedir.¹³⁰ İslam fırkalarının anlatıldığı kısımda ihtilafların ve fırkalaşmanın kaçınılmaz veya Allah'ın takdiri olduğuna dair bir ayet¹³¹ ve hadise yer vermektedir. Daha sonra 73 fırka hadisini zikretmekte ve Eş'arî, İbn Hazm, İsferrâinî, Şehristânî gibi müelliflerin hadisteki 73 rakamıyla ilgili olarak görüşlerine ve hangilerini ana fırka olarak gördüklerine değinmektedir.¹³² İbn Fadlullah el-Ömerî eserinde ümmetin ihtilaf ettiği meseleler şeklinde bir kısma yer vermemektedir.

Geç dönem makâlât müelliflerinden Makdisî (888), er-Red ale'r-Râfıza isimli eserinde, özellikle mukaddime kısmında, farklı bir yazım usulü takip etmektedir. Onun yazım

¹²⁷ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, III/342.

¹²⁸ Krş. Cürcânî, Seyyid Şerif, *Şerhü'l-Mevâkıf*, terc. Ömer Türker, İstanbul 2015, 744-746; Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, III/342-345.

¹²⁹ Cürcânî, *Şerhü'l-Mevâkıf*, 744-746;

¹³⁰ İbn Fadlullah Ömerî, Şehâbuddîn Ahmed b. Yahya, *Mesâliki'l-Ebsâr fî Memâliki'l-Emsâr*, thk. Kâmil Selmân el-Cubûrî, Beyrut 2010, XXIII/66-70.

¹³¹ Bkz. Hud 11/118-119.”*Rabbîn dileseydi, insanları (aynı inanca bağlı) tek bir ümmet yapardı. Fakat Rabbinin merhamet ettikleri müstesna, onlar ihtilafa devam edeceklerdir. Zaten onları bunun için yarattı*”; Tirmizî, Sünen 5/43 hadis rakam 2676 “*Benden sonra, sizden kim yaşarsa, pek çok ihtilaf görecektir*”; Bkz. İbn Fadlullah Ömerî, *Mesâliki'l-Ebsâr fî Memâliki'l-Emsâr*, XXIII/70.

¹³² Bkz. İbn Fadlullah Ömerî, *Mesâliki'l-Ebsâr fî Memâliki'l-Emsâr*, XXIII/71-72.

usulünde Şehristânî'nin etkisi bariz bir şekilde görülmektedir. Eserin mukaddime kısmında Şehristânî'de olduğu gibi şeytanın yedi sualine yer vermekte, ihtilaf konuları olarak da bu gelenekte pek zikredilmeyen ilk dönem olaylara yer verilmektedir. Makdisî'ye göre Hz. Peygamberin vefatından sonra ümmet on iki meselede ihtilaf etmiştir. O, zikrettiği ihtilaf konularında da birkaç fark hariç genelde Şehristânî'nin bahsettiği ihtilaflara yer vermiştir. Ona göre temel ihtilaf noktaları, Kırtas hadisesi, Üsame ordusunun hazırlanması, Hz. Peygamberin ölümüyle ilgili şüpheler, yıkanma esnasında bedeninde elbise olmasının gerekli olup olmadığı, defnedileceği yer, imamet/halife seçimi, Hz. Peygamberin mirası, ridde hadiseleri, Hz. Ömer'in tayini, Hz. Ömer'in vefatı sonrası şuranın tayini, Cemel ve Sıffîn vakaları ve ferâiz meseleleridir. Ona göre bu ihtilaf edilen meselelerin hepsi furû meselelerdir ve usule taalluk eden tarafı yoktur. Çünkü usule dair ihtilaflar sahabenin son zamanlarında ortaya çıkmaya başlamıştır. Peygamber efendimizin yıkanma esnasında üzerinde elbise olup olmamasıyla ilgili bir ihtilafa makâlât eserleri arasında sadece Makdisî yer vermektedir. Ayrıca, Makdisî'nin ihtilaf olarak gördüğü konuları sıralaması, Âmidî'nin sıralamasını anımsatmaktadır. O da, son ihtilaf meselesi olarak faraiz ve ahkâm konularına yer vermektedir.

Makdisî'nin eseri, milel-nihal usulünde yazılmış bir eserdir. İslam dışındaki kadim dinlerden ve felsefi anlayışlardan bahsetmekte fakat İslam fırkalarını zikrettiği kısımda Havâric ve Şîa'yla ilgili olarak sistemli bir tasnif metodu takip ederken diğer fırkalarla ilgili kısımda herhangi bir tasnif metodu uygulamamakta ve konu temelli olarak diğer fırkalardan bahsedilmektedir. Ona göre, ana fırkalar Cebriyye, Kaderiyye, Mürcie, Vaidiyye, Sıfâtiyye, Cehmiyye, Şîa ve Havâric'tir.

7. İmâmî Makâlât Geleneği

Günümüze ulaşan İmâmiyye Şîası makâlât eserleri arasında mezhepleri konu veya şahıs bazlı olarak ele alan ve sistemli bir şekilde tasnif eden eser oldukça azdır. Bu anlamda örnek verebileceğimiz tek eser hicri yedinci asrın başlarında farsça olarak kaleme alınan İbn Dâî er-Râzî'nin *Tabsıratu'l-Avâm fî Ma'rifeti Makâlâti'l-Enâm* isimli eseridir. Bunun dışındaki eserler, Nevbahtî (300/912) ve Kummî'nin (301/913) eserlerinde olduğu gibi, mezhep tasnifinden ziyade genellikle imamet anlayışlarını merkeze alarak mezhepleri değerlendirmişlerdir. Şeyh Müfid'in *Evâilu'l-Makâlât fî'l-Mezâhibi'l-*

Muhtârât isimli eseri ise makâlât eseri olmaktan ziyade kelimî konuları içeren bir akide metni olarak değerlendirilebilir.

İmâmiyye Şîası makâlât geleneğinde, Nevbahtî'nin *Firaku's-Şîa* ve Kummî'nin *Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak* eserleri erken dönem eserlerdir. Bu iki eser birbirine çok benzemektedir ve aslı haliyle eserin bu iki müelliften hangisine ait olduğuna dair çeşitli nazariyeler vardır.¹³³ Bu iki eserde mezhepler, Şîî olan ve Şîî olmayan şeklinde tasnif edilmekte, Şîî fırkalara geniş bir şekilde yer verilirken, diğer fırkaların genel olarak imametle ilgili çeşitli görüşlerine yer verilmektedir. Nevbahtî, Müslümanlar asarındaki fırkalaşmayı Hz. Peygamber'in vefatına müteakip başlatmıştır ve üç fırka teşekkül etmiştir. Bunlar Şîa, Ensâr ve Ebû Bekir'e biatı seçenlerdir. Eserde Mürcie, Şîa, Mu'tezile gibi fırkalara alt kollarına yer verilir fakat sistemli bir tasnif mevcut değildir. Aynı zamanda eser de yetmiş üç fırka hadisinden bahsedilmez. Bu iki eserde temel ihtilaf konusu olarak imamet/hilafet tartışmalarına yer verilmekte ve bu da Şîî bakış açısına göre tasarlanmaktadır. Buna göre bütün fırkaların oluşmasındaki temel saik imamet/hilafetle ilgili ihtilaflardır.¹³⁴

Şeyh Müfid'in *Evâilu'l-Makâlât fî'l-Mezâhibi'l-Muhtârât* isimli eserinde mezheplerin itikadî görüşlerine yer verilir fakat fırka tasnifine başvurulmaz. Eserde asıl muhatabın Mu'tezile olduğunu görmekteyiz. İmâmiyye'nin görüşlerini aktardıktan sonra genellikle Mu'tezile'nin görüşlerine detaylı bir şekilde yer verilmekte, diğer mezheplerin görüşlerini kısaca belirtmekte ve bu görüşler çürütülmeye çalışılmaktadır. Eserin başlarında Mu'tezilenin görüşlerine anonim olarak yer vermekte fakat sonlara doğru Ebu'l-Kâsım Belhî, Cubbâî, Nazzâm gibi Mu'tezilî şahsiyetlerin görüşlerine yer vermektedir.¹³⁵ Müfid'in, daha çok Mu'tezileyi muhatap almasında yetiştiği çevrenin ve ders aldığı Mu'tezilî âlimlerin önemli etkisi vardır.¹³⁶ Eserinde ümmetin/sahabenin ihtilaf ettiği meseleler şeklinde bir kısma yer vermemektedir.

Geç dönem makâlât müelliflerinden İbn Dâî er-Râzî, 73 fırka hadisi üzerinden mezhepleri tasnif etmekte fakat yaptığı tasnif karmaşık bir yapı arz etmektedir. Onun

¹³³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Kummî; Nevbahtî, *Şîî Fırkalar: Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak, Firaku's-Şîa*, çev. Hasan Onat, Sabri Hizmetli, Sönmez Kutlu, Ramazan Şimşek, Ankara 2004, 287-318.

¹³⁴ Kummî; Nevbahtî, *Şîî Fırkalar*, s.49-86.

¹³⁵ Bkz. Şeyh Müfid, Muhammed ibn Nu'man, *Evâilu'l-Makâlât*, thk. Eş-Şeyh İbrahim el-Ensârî, Kum 1413, s. 98,100,102,106.

¹³⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Halil İbrahim Bulut, *Şîa'da Usulîliğin Doğuşu ve Şeyh Müfid*, Ankara 2013.

eseri, milel ve Nihal tarzında kaleme alınmış ve eserde İslam fırkalarından önce Felsefeciler, Mecûsiyye, Ashâbu Eflak ve Nucum, Hristiyanlar ve Yahudilerden bahsedilmektedir.¹³⁷ İslam fırkaları başlığı altında yer verdiği mukaddimede yetmiş üç fırka hadisi üzerinden fırkayı nâciyeyle ilgili tartışmalara yer vermektedir. İbn Dâî er-Râzî, eserinde daha çok Ehl-i Sünnet'i muhatap almakta ve fırkayı nâciye tartışmasını Şia ve Ehl-i Sünnet arasında yürütmektedir. Şia ve Ehl-i Sünnet arasında Ehl-i Sünnet-Navâsıb ve Ehl-i İman-Ravâfiz kavramları üzerinde yapılan tartışmalara değinmekte ve bu iki mezhebi ağırlıklı olarak imamet görüşleri üzerinden değerlendirmektedir.¹³⁸

Eserde yetmiş üç fırka hadisi temelinde yapılan tasnif, anlaşılması zor ve karmaşık bir yapı arz etmektedir. Aynı fırka, bir kaç farklı ana fırka altında zikredilmektedir. Örneğin Mu'tezile, Ehl-i Sünnet içerisinde hem Malikilik, hem Şafilik, hem de Ashâbu Ebu Hanife'nin bir alt kolu olarak yer almaktadır. Aynı şekilde Haricilik, Ehl-i Sünnet içerisinde Hem Mâlikîlik hem de Şafilik'in alt kolu içerisinde değerlendirilmektedir. Müellife göre fırkayı nâciye Şia içerisindeki İmâmiyye'dir. Eserin mukaddimesinden anlaşıldığına göre müellif, Nevbahtî ve Kummî'nin eserlerinde olduğu gibi, temel ihtilaf meselesini imamet/hilafet tartışmaları olarak görmektedir.

¹³⁷ İbn Dâî er-Râzî, Seyyid Murtazâ el-Hasenî, *Tabsıratu'l-Avâm fi Ma'rifeti Makâlâti'l-Enâm*, tashih: Abbas İkbâl, Tahran 1313, s. 4-28.

¹³⁸ İbn Dâî er-Râzî, *Tabsıratu'l-Avâm*, s. 28-36.

İKİNCİ BÖLÜM

MAKÂLÂT MÜELLİFLERİNE GÖRE ÜMMETİN İHTİLAFA ETTİĞİ İLK MESELELER

Birinci bölümde mezheplere göre makâlât eserleri hakkında kısa bir değerlendirmeye ve detaylarına girmeksizin ne tür ihtilaflara yer verdiklerine değinilmiştir. Bir nevi ümmetin ihtilaf ettiği konular veya fırkaların teşekkülüne sebep olan saikler dikey olarak incelenmiştir. Buradaki maksat, ihtilaf edilen meselelere dair mezhebi bakış açısını ortaya koymak ve bu ihtilaflar üzerinden ne tür bir hakikat inşasına giriştiklerine yer vermektir. İkinci bölümde ise mezhebi bakış açısından ziyade müelliflerin bu konuları nasıl işledikleri, zikrettiği ihtilafların keyfiyeti ve fırkaların oluşmasında bu ihtilafların hangilerini, ne dereceye kadar önemli gördüklerini ortaya koymaya çalışacağız. Bu yönüyle tezimizin bu kısmı yatay bir çalışma olacaktır.

1. Kırtas Hadisesi

Günümüze ulaşan makâlât eserleri üzerinden değerlendirdiğimizde ilk dönem makâlât eserlerinde, Kırtas hadisesine ümmetin/sahabenin ihtilaf ettiği mesele olarak yer verilmediğini görüyoruz. Bu meseleyi, ihtilaf olarak değerlendiren ilk makâlât müellifi hicri altıncı asır müelliflerinden ve Eş'arî gelenekten Şehristânî'dir. Ondan sonra yine aynı gelenekten yedinci asır müelliflerinden Âmidî,¹³⁹ ve dokuzuncu asır müelliflerinden Muhammed b. Halil el-Makdisî, Kırtas hadisesine ihtilaf konusu olarak ve ilk ihtilaf meselesi olarak yer vermektedirler. Bunun dışındaki kaynakların bu meseleyi ihtilaf konusu olarak zikretmediği görmekteyiz.

Şehristânî, Kırtas hadisesini ümmetin/sahabenin ihtilaf ettiği ilk mesele olarak ele almaktadır. O, el-Buhârî'nin rivayetine atıf yaparak olayı aktarmaktadır. Buna göre olay

¹³⁹ Kırtas hadisesini ihtilaf konusu olarak zikreden müelliflerden birisi de Cürcânî'dir. Fakat o, eserinde ilgili kısmı olduğu gibi Âmidî'nin eserinden naklettiği için burada zikretme gereği duymadık. Bkz. Cürcânî, *Şerhü'l-Mevâkıf*, 744-746; Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, III/342-345.

“Hz. Peygamber’in ölüm hastalığı şiddetlendiğinde, bana bir kalem ve kâğıt getirin, size bir kitap yazdırayım ki benden sonra şaşkınlığa düşmeyiniz, dedi. Orada bulunan Ömer b. el-Hattâb, ‘Hz. Peygamber’in ıstırapı arttı, bize Allah’ın kitabı yeter’, deyince gürültüler çoğaldı, bunun üzerine Hz. Peygamber: Benim yanımdan kalkın gidin, benim yanımda çekişmeniz doğru değil, dedi. Bunun üzerine İbn Abbas, ‘o ne büyük musibet ki, Hz. Peygamber’in bizim için yazdıracağı kitaba mani oldu’ dedi.” şeklinde cereyan etmiştir.¹⁴⁰

Âmidî de, kırtas hadisesini ilk ihtilaf olarak zikretmekte, fakat hadisteki “Bunun üzerine Abbas, ‘o, ne büyük musibet ki, Hz. Peygamber’in bizim için yazdıracağı kitaba mani oldu’ dedi” kısmına yer vermemektedir.¹⁴¹ Benzer bir durum Makdisî’nin konuyu aktarımında mevcuttur. O, söz konusu hadise “bana bir kalem ve kâğıt getirin, size bir kitap yazayım ki benden sonra ayrılığa düşmeyiniz. Orada bulunan sahabeden bazıları ‘Hz. Peygamber’in ıstırapı arttı, bize Allah’ın kitabı yeter’ dedi” şeklinde yer vermekte ve diğer rivayetlerde Hz. Ömer, yerine Sahabeden bazıları kavramını tercih etmiştir.¹⁴²

2. Usâme Ordusu’nun Techîzi

Kırtas hadisesinde olduğu gibi, Usâme Ordusu’nun techizi konusundaki ihtilaf ilk dönem eserlerde mevcut değildir. Bu konu daha çok Eş’arî makâlât geleneğinde ihtilaf konusu olarak zikredilmiştir. Usâme ordusunun techiziyle ilgili ihtilafa ilk yer veren Eş’arî gelenekten İsfârîni’dir. Ondan sonra sırasıyla yine aynı gelenekten Şehristânî, Âmidî ve Makdisî eserlerinde bu meseleyi ihtilaf konusu olarak değerlendirmişlerdir.

İsfârîni, bu konuyu dördüncü ihtilaf meselesi olarak zikretmektedir. Ona göre, Hz. Peygamberin vefat etmesiyle birlikte Usâme b. Zeyd’in komutasındaki ordunun sefere çıkma konusunda ihtilaf çıkmıştı. İtirazların sebebi de, ordu sefere çıktığında Medine çevresindeki düşman kuvvetlerin Müslümanlara saldırmasına dair endişeydi. Buna Hz. Ebu Bekir kesin olarak karşı çıkmış ve ordunun sefere çıkması gerektiğini söylemiştir. Sahabe de onun bu görüşü konusunda ittifak etmişler ve Hz. Ebu Bekr’in ihsanıyla bu

¹⁴⁰ Şehristânî, *Milel ve Nihal*, s. 34; Buhari, “ilim”, 39, “cihad”, 176, “cizye”, 6, “megazi”, 83; Müslim “vasıyye”, 20; İbn Hanbel, I, 222.

¹⁴¹ Âmidî, *Ebkâru’l-Efkâr*, III/342.

¹⁴² Makdisî, *er-Red ale’r-Râfıza*, s. 50.

ihtilaf son bulmuştur. Bu ihtilafın bu şekilde son bulması İslam'ın istikrarı için önemli bir sebeptir.¹⁴³

Şehristânî ise, bu ihtilafı ikinci ihtilaf olarak zikretmekte ve bu ihtilafa bazı yönlerden İsfârâinî'den farklı olarak yer vermektedir. O bu konuyu “Hz. Peygamber’in ölüm hastalığındaki ikinci ihtilaf Usâme ordusu konusunda oldu. Hz. Peygamber ‘Üsâme’nin ordusunu hazırlayın, ondan dönen kişiye Allah lanet etsin.’ Buyurmuştu. Bir topluluk Hz. Peygamber’in emrine itaat etmenin gerektiğini, zaten Üsâme’nin de Medine’den ayrılmak üzere olduğunu belirtirken, diğeri Hz. Peygamber’in hastalığının şiddetlendiğini, ondan ayrılmaya gönüllerinin razı olmayacağını, bu durumda biraz sabredilip neticeyi almaları gerektiğini söylediler”¹⁴⁴ şeklinde aktarmaktadır. Şehristânî’nin dikkat çektiği başka bir nokta, Kırtas ve Üsâme ordusunun techiziyle ilgili ihtilafların, dini yönden önemli ihtilaflar olmadığı, bunlardaki asıl maksadın şeriatın gereklerini yerine getirmek ve fitne ateşini söndürmek olduğu yönündedir.¹⁴⁵

Âmidî’ bu ihtilafı ikinci ihtilaf olarak kısaca zikretmektedir. Ona göre ümmet, Usâme ordusu konusunda ihtilafa düşmüş, bir kısmı Hz. Peygamber’in emrine tabi olunması gerektiğini söylemiş, diğerleri Resûlullah’ın hasta olmasından dolayı neticeyi beklemek için orduya katılma konusunda geri durmuşlardır.¹⁴⁶ Makdisî de bu meseleye ikinci ihtilaf olarak yer vermekte ve sadece “Usâme ordusunu hazırlayın. Kim ondan geri kalırsa Allah ona lanet etsin” rivayetini aktarmakta ve “Allah’ın koruduğu kimseler hariç bu konuda ihtilaf ettiler.” demektedir.¹⁴⁷

3. Hz. Peygamber’in Vefatıyla İlgili Tereddütler

Diğer iki ihtilafta olduğu gibi bu meseleye de ihtilaf olarak daha çok Eş’arî gelenekten müellifler eserlerinde yer vermişlerdir. Bunlardan farklı olarak Harici gelenekten Kalhâtî bu meseleyi ihtilaf konusu olarak zikretmiştir.

Hz. Peygamber’in vefatıyla ilgili tereddütleri, ihtilaf konusu olarak zikreden ilk kişi Eş’arî gelenekten Bağdâdî’dir. O, bu konuya, ümmetin ihtilaf ettiği ilk mesele olarak yer vermektedir. Eserinde bu konuyu şu şekilde aktarmaktadır: “Onların arasında ilk

¹⁴³ el-İsfârâinî, *Tabsîr fi’l-Din*, s. 175-76.

¹⁴⁴ Şehristânî, *Milel ve Nihal*, s. 34.

¹⁴⁵ Şehristânî, *Milel ve Nihal*, s. 34.

¹⁴⁶ Âmidî, *Ebkâru’l-Efkâr*, III/342.

¹⁴⁷ Makdisî, *er-Red ale’r-Râfıza*, s. 50.

ayrılık, Nebi'nin-selâm ona olsun- vefatında oldu. Onlardan bir kısmı, onun ölmediğini ve Yüce Allah'ın onu, İsa b. Meryem'i Kendine yüceltişi (ref) gibi yükselttiğini ileri sürdü. Ama Ebu Bekr es-Siddik'in onlara, Allah'ın selâm olsun Resûlü hakkındaki, 'Şüphesiz sen de öleceksin, onlar da ölecekler'¹⁴⁸ âyetini okuyunca, hepsi de onun ölümüne inandılar ve böylece bu ayrılık da son buldu. Ayrıca Ebû Bekr dedi ki: 'Kim Muhammed'e tapıyorsa, Muhammed ölmüştür; kim Muhammed'in Rabbine tapıyorsa, şüphesiz O, Hayy'dır, ölmez''¹⁴⁹.

İsferâinî de bu konuya ilk ihtilaf olarak yer vermekte, Bağdâdî'nin aktardığı şekilde aktarmakta ve sonuna "ve böylece nefisler sukûnete kavuştu, kalpler mutmain oldu, insanlar buna boyun eğdi, herkes ortaya çıkan durumu kabullendi ve ihtilaf sonlandı" ilavesini yapmaktadır.¹⁵⁰

Şehristânî, bu hadiseyi üçüncü ihtilaf olarak zikretmekte ve ihtilafın sebebi olarak da Hz. Ömer'e yer vermektedir. O bu konuyu şu şekilde aktarmaktadır: "Ömer b. el-Hattâb 'Kim Muhammed öldü derse şu kılıcımla onu öldürürüm, O İsa gibi göğe yükseldi' deyince, Ebu Bekir b. Ebî Kuhâfe: 'Kim Muhammed'e ibâdet ediyorsa, bilsin ki, o ölmüştür. Kim Muhammed'in ilâhına ibâdet ediyorsa, bilsin ki, Allah diridir, ölmez ve ölmeyecektir' dedikten sonra, 'Muhammed ancak bir peygamberdir, ondan önce de peygamberler gelip geçmiştir. O ölür veya öldürülürse gerisin geriye mi döneceksiniz? Kim böyle yaparsa Allah'a hiçbir zarar vermiş olmaz, Allah şükredenleri ödüllendirecektir'¹⁵¹ âyetini okudu. Bunun üzerine orada bulunanlar Ebu Bekir'in sözüne uydular. Ömer de bu âyeti Ebu Bekir okuyuncaya kadar sanki hiç duymadığını belirtti."¹⁵² Âmidî' de bu ihtilafı Şehristânî'de olduğu gibi üçüncü ihtilaf olarak zikretmekte ve Hz. Ömer'i işaret etmekte fakat olayı aktarırken daha çok Bağdâdî'yle mutabık gözükmektedir.¹⁵³ Makdisî, bu ihtilaf meselesini, Şehristânî'de olduğu gibi üçüncü sırada ve kısaca zikretmektedir. O, olayın faili olarak Hz. Ömer yerine Sahabeden bir kısmını göstermekte ve Hz. Peygamberin Hz. İsa gibi göğe yükseldiğine dair bir rivayete yer vermemektedir.

¹⁴⁸ Zümer, 39/30.

¹⁴⁹ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 18.

¹⁵⁰ el-İsferâinî, *Tabsîr fi'd-Din*, s. 173-74.

¹⁵¹ Al-i İmran, 3/144.

¹⁵² Şehristânî, *Milel ve Nihal*, s. 34-35.

¹⁵³ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, III/342.

Hâricî/İbâdî gelenekten Kalhâtî, olayı biraz farklı aktarmakta ve Hz. Ömer'in veya sahabenin Hz. Peygamber'in Hz. İsa gibi göğe yükseldiğine inandığına dair bir rivayete yer vermemektedir. O, bu olayı şu şekilde aktarmaktadır: *“Resûlullah (sav) vefat ettiğinde Ömer ‘Resûlullah’ın vefat ettiğini söyleyen bir kişinin olduğunu işitmeyeyim ki onu kılıcımla öldürmeyeyim’ dedi. İnsanlar sustu. Sonra Ömer, Sâlim’e ‘Resûlullah’ın arkadaşının yanına git ve onu çağır’ dedi. Salim ‘Ebu Bekr’in yanına geldiğimde o, mescitte oturuyordu ve ben ağlıyordum.’ O, ‘Resûlullah vefat etti’ dedi. Ben, ‘Ömer diyor ki: Resûlullah’ın vefat ettiğini söyleyen bir kişinin olduğunu işitmeyeyim ki onu kılıcımla öldürmeyeyim’ O, benimle kalktı, onun (Hz. Peygamber) üzerine eğildi ve vah vah diyerek üç kez öptü. Sonra İnsanlara hitap ederek ‘Kim Muhammed’e ibâdet ediyorsa, bilsin ki, o ölmüştür. Kim Muhammed’in ilâhına ibâdet ediyorsa, bilsin ki, Allah diridir, ölmez ve ölmeyecektir’ dedi. Sonra onlara ‘Şüphesiz sen öleceksin ve şüphesiz onlar da öleceklerdir’¹⁵⁴ ayetini okudu. Ve ‘Biz, senden önce de hiçbir beşere ölümsüzlük vermedik. Şimdi sen ölürsen, onlar ebedî mi kalacaklar’¹⁵⁵ ve Allahu taâla şöyle buyurdu ‘Muhammed ancak bir peygamberdir, ondan önce de peygamberler gelip geçmiştir. O ölür veya öldürülürse gerisin geriye mi döneceksiniz? Kim böyle yaparsa Allah’a hiçbir zarar vermiş olmaz, Allah şükredenleri ödüllendirecektir.’¹⁵⁶” Bundan sonra sahabe Hz. Peygamberin vefatına inandılar ve onun cenaze namazını kıldılar.¹⁵⁷*

4. Hz. Peygamber’in Mirası ve Fedek

Bu meseleye Eş’arî makâlât geleneğinden Bağdâdî, Şehristânî ve Âmidî ihtilaf olarak yer vermekte, bunun dışında Nâşî el-Ekber, ihtilaf olarak değil de Hz. Peygamber’in vefatı sonrası halife seçimine bağlı olarak bu konuyu zikretmektedir. O, rivayet zinciri Hz. Âişe’ye ulaşan ve el-Leys oğullarından bir cemaatten aktardığı rivayete göre Hz. Ali’nin Hz. Ebû Bekir’e biatı geciktirmesinde Hz. Peygamber’in mirasının eşi Fâtıma’ya verilmemesi sebep oynamıştı. Buna göre Hz. Fâtıma, Hz. Peygamberin vefatı sonrası Fedek ve Hayber’in humusundan kalan şeyleri kendi mirası olarak Hz. Ebû Bekir’den istedi. Ebû Bekir, Hz. Peygamber’den *“Biz miras bırakmayız, bıraktıklarımız sadakadır”* sözünü nakletmiş ve *“Vallahi, Ben Resûlullah’ın sadakasından bir şey*

¹⁵⁴ Zümer, 39/30.

¹⁵⁵ Enbiyâ’, 21/34

¹⁵⁶ Al-i İmran, 3/144.

¹⁵⁷ Kalhâtî, *el-Keşf ve ’l-Beyân*, II,193.

değiştirmem” demiş ve Fâtıma’ya bir şey ödemekten kaçınmıştır. Bu olaydan sonra Fâtıma altı ay yaşamıştır. Bu süre içinde Hz. Ali, Hz. Ebû Bekir’e biat etmemiştir.¹⁵⁸

Eş’arî gelenekten bu konuya ihtilaf olarak yer veren ilk müellif Bağdâdî’dir. O bu konuyu dördüncü ihtilaf olarak zikretmekte ve Hz. Fâtıma’nın ismini zikretmeden “*Bundan sonra Fedek ve Peygamberlerin bıraktığı miras konusunda anlaşmazlığa düştiler. Sonra Ebû Bekr’in Nebî’den rivayet ettiği ‘Peygamberler miras bırakmaz’ hadisi ile konu çözülmüş oldu*”¹⁵⁹ şeklinde anlatmaktadır.

Şehristânî, Bağdâdî’den farklı olarak özellikle Fedek arazisiyle ilgili ihtilafı gündeme getirmektedir. Ona, göre Hz. Fâtıma, Fedek arazisiyle ilgili olarak önce veraset daha sonra da bu arazinin kendisine temlik edilmesi gerektiğini iddia etmiştir. Fakat “*Biz Peygamberler topluluğunun mirasçısı olmaz; bıraktığımız her şey sadakadır.*” hadisine binaen isteği reddedilmiştir.¹⁶⁰ Aynı gelenekten Âmidî, bu ihtilafa kısaca yer vermekte, Hz. Fâtıma’nın Fedek arazisi konusunda mirasçı olduğunu fakat “*Biz Peygamberler topluluğunun mirasçısı olmaz; bıraktığımız her şey sadakadır*” hadisine binaen bu talebin reddedildiğini aktarmaktadır.¹⁶¹

5. Hz. Peygamberin Defnedileceği Yer

Hz. Peygamber’in vefatıyla ilgili ihtilafta olduğu gibi bu ihtilaf konusuna da aynı makâlât müellifleri yer vermişlerdir. Bunlardan ilki Bağdâdî’dir. O bu konuyu ikinci ihtilaf olarak zikretmekte ve şu şekilde aktarmaktadır: “*Bundan sonra (Hz. Peygamberin vefatıyla ilgili ihtilaf), Nebi’nin-selâm ona olsun- gömüleceği yer hakkında ihtilaf ettiler. Mekkeliler onun, doğduğu, peygamber olarak gönderildiği, kiblesinin, soyunun ve dedesi İsmâil’in –selâm ona olsun- kabrinin bulunduğu yer oluşundan dolayı Mekke’ye götürülmesini istediler. Medîneliler ise onun hicret ettiği ve yardımcılarının yurdu oluşundan ötürü Medîne’ye gömülmesini istediler. Diğerleri onun Kutlu Topraklara götürülmesini ve Kudüs’te (Beytu’l-Makdis), dedesi İbrâhim el-Halîl’in –selâm ona olsun- kabrinin yanına gömülmesini söylediler. Bu anlaşmazlık da Ebû Bekr es-Siddîk’in -Allah’ın salât ve selâmı ona olsun.- Nebî’den şu hadisi rivâyet*

¹⁵⁸ Nâşî el-Ekber, *Usûlu’n-Nihal Elletî İhtelefe Fihâ Ehlu’s-Salât*, s. 9.

¹⁵⁹ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 19.

¹⁶⁰ Şehristânî, *Milel ve Nihal*, s. 36.

¹⁶¹ Âmidî, *Ebkâru’l-Efkâr*, III/343.

etmesi üzerine son buldu: 'Peygamberler öldükleri yere gömülürler.' Bunun üzerine o, Medîne'deki odasına gömüldü."¹⁶²

İsferâinî, bu meseleyi ikinci¹⁶³, Şehristânî ise dördüncü ihtilaf olarak zikretmekte ve konuyu aktarma açısından genel olarak Bağdâdî'yle mutabıktırlar.¹⁶⁴ Âmidî, bu meseleye dördüncü ihtilaf olarak kısaca yer vermekte ve ümmet "Hz. Peygamber'in Mekke, Medîne ve Kudüs'e gömülme konusunda ihtilaf etti"¹⁶⁵ demekle yetinmekte, ihtilafın neticesine değinmemektedir. Makdisî ise bu ihtilafı beşinci sırada ve muhtasar bir şekilde zikretmektedir. O, "Peygamberler öldükleri yere gömülürler" şeklindeki rivayeti Hz. Ebu Bekr'in değil de bazı sahabilerin söylediği şeklinde aktarmaktadır.¹⁶⁶

Kalhâtî'nin bu konuyu aktarış üslubunda, bir ihtilaf meselesi olarak değil de, tarihi bir malumat veya durum tespiti havası hâkimdir. O, bu konuya sahabenin ihtilaf ettiği bir mesele olarak değil de, istişare ile neticeye ulaştıkları bir konu olarak yer vermektedir. Eserde, konu şu şekilde aktarılmaktadır: "Dediler (sahabe): 'Ey Resûlullah'ın arkadaşı, Resûlullah (sav), defnedilecek mi?' O, 'evet' dedi. 'Nereye defnedilecek' dediler. O, 'Onun ruhunun kabzedildiği yere. Muhakkak ki Allah, onun ruhunu ancak temiz bir mekânda kabzeder'"¹⁶⁷

6. Halife Seçimi

Geç dönem muhtelif kaynaklar halife seçimini, Hz. Peygamber'in vefatı sonrası ümmet arasında vuku bulan en önemli ihtilaf olarak zikretmektedir. Özellikle Hz. Ali'nin hilafete namzet olması gündeme getirilmiş ve onun halife olamaması sonraki dönemlere yansıyan önemli bir ihtilaf olarak görülmüştür. Fakat ilk dönemlerde bu ihtilafın gerçekten önemi haiz bir konu olup olmadığı, üzerinde durulması gereken önemli bir meseledir. Bu ihtilafın tarihi süreçte algılanış biçimi, önemi ve tarihi dönemlerde ne tür değişimlere uğradığı dikkatli bir şekilde tetkik edilmesi gereken bir hadisedir. Bu konuda ilk döneme ait kaynaklar elimizde olmadığı için bize ulaşan eserler üzerinden bir değerlendirme yapmak mecburiyetindeyiz. Bu anlamda İslam tarihi kaynaklarının dışında makâlât eserlerine baktığımızda çok az kaynak Hz. Ali'nin hilafete namzet

¹⁶² Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 18-19.

¹⁶³ el-İsferâinî, *Tabsîr fi'd-Din*, s. 74.

¹⁶⁴ Şehristânî, *Milel ve Nihal*, s. 35.

¹⁶⁵ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, III/343.

¹⁶⁶ Makdisî, *er-Red ale'r-Rafıza*, s. 50

¹⁶⁷ Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, II,193.

olduğuna ve bu meselenin de ciddi bir ihtilafa sebep olduğuna değinmektedir. Hz. Ali'nin imamete namzet olduğunu ve bunun da ihtilafa sebep olduğunu gündeme getiren makâlât eseri birkaç tanedir. Bunlar Mu'tezile'den Câhız, Nâşî el-Ekber, İmâmî gelenekten Nevbahtî ve Kummî'dir. Bunun dışındaki kaynaklar bu meseleye farklı yaklaşımlarda bulunmaktadır. Örneğin; Ebû Ali el-Cubbâî bu meseleyi bir ihtilaf olarak görmemekte, Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî ise meseleyi ihtilaf olarak değil de tarihi bir hadise olarak ele almaktadır. Kaynakların ekserisinde ise olay, Hz. Ali'ye hiçbir atıfta bulunmadan sadece Ensâr ve Muhâcir arasında geçen bir ihtilaf olarak yer almaktadır. Şehristânî, Hz. Ali'nin bu meselede müspet veya menfî herhangi bir görüşü bulunmamaktaydı şeklinde bu meseleye yer verirken, Kalhâtî ise sadece Şâ'nın hilafetle ilgili görüşlülerinin tutarsızlığına değinmek için bu meseleyi ele almaktadır. Örneğin Eş'arî makâlât geleneğinde bu ihtilaf zikredilirken Hz. Ali'nin hilafete namzet olması ve bu durumun da ihtilafa sebep olduğuna dair hiçbir atıf yoktur. Sadece Şehristânî, onun ismini zikretmekte fakat muhalefet ettiğine dair herhangi bir bilgiye yer vermemektedir. Bu ihtilafı ilgili olarak Makâlât eserlerinde dikkat çeken bir nokta da, bu ihtilafın sonraki dönemlerde tartışıma konusu Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ali'nin efdaliyeti meselesinde değil, hilafetin Kureş'e hasredilip hasredilemeyeceği noktasında olmuştur. Aynı şekilde Hâricî/İbâdî gelenekteki makâlât müellifleri, Hz. Peygamber'in vefatı sonrası halife seçimini ihtilaf olarak görmemektedirler. Örneğin Sâlim b. Zekvân'a göre, Hz. Ebû Bekir dindeki konumu, Hz. Peygamber'e arkadaşlıktaki yakınlığı gibi amillerden dolayı ümmetin en faziletlisiydi. Bundan dolayı onun seçiminde, ümmet arasında herhangi bir tereddüt hâsıl olmadı. O, bunu şu şekilde ifade etmektedir: *“Allah, Elçi'sinin ruhunu aldığı zaman müminler, içlerinde buldukları duruma bakarak dinlerinin artık tamamlanmış ve sözlerinin bir araya gelmiş olduğunu anladılar. Allah'ın buyruğundan dolayı içlerinde Allah'ın kitabını izleyecek, Allah'ın emrini ve kurallarını uygulayacak, O'nun hükmüyle hükmedecek ve O'nun taksimini yapacak bir halife seçmeye karar verdiler. Dinleri ve kendileri için aralarında Allah'a en yakın olan ve adalet ehli dürüstlük sahibi bir kişiyi seçtiler. Böylece Allah, onlara doğru yolu gösterdi ve aralarında iman bakımından en güçlü, Allah'ın emrine sabretme noktasında en iyi, Allah'ın Elçisi'ne de arkadaşlık noktasında en kıdemli olanının seçimiyle, onları muvaffak kıldı. Ebû Bekir, Mekke'den Allah'a hicret etmek üzere*

çıktıklarında, Allah'ın Elçisi'nin mağara arkadaşıydı. Müslümanlar, Ebû Bekir'i halife olarak seçtiler"¹⁶⁸

Yine Hâricî/İbâdî gelenekten Kalhâtî, halife seçimini daha detaylı olarak ele almakta ve o da Hz. Ali'nin hilafete aday olduğuna dair bir bilgiye yer vermemekte sadece Şîa'nın bu yöndeki iddialarının tutarsızlığını ortaya koymak için konuya değinmektedir. Ona göre, Hz. Peygamber vefatı esnasında kimseyi açık bir şekilde halife olarak tayin etmemiştir. Sadece Hz. Ebû Bekir'e namazda imam olmasını emretmiştir.¹⁶⁹ Halife tayin etme taleplerine Hz. Peygamber “*Ümmetim dalalet üzere birleşmez*” şeklinde karşılık vermiştir. Kalhâtî'ye göre, Ravâfız'ın “*Hz. Peygamber'in halife olarak Hz. Ali'yi ve onun soyundan gelenleri tayin ettiği fakat bunu sahabenin gizlediği ve onlar Hz. Ebû Bekir'e biat günü kâfir oldular*” şeklindeki iddiaları tutarsızdır. Hz. Ali'nin “*Eğer Resûlullah, bu iş (hilafet) için beni tayin etmiş olsaydı, mutlaka onun için savaşır ve onu kimseye teslim etmezdim*” sözü onların görüşlerinin batıl olduğunu göstermektedir. Aynı şekilde, Hz. Ali bu iş için tayin edilmiş olup da, o da bu işi üstlenmeseydi muhakkak ki küfre girmiş olurdu.¹⁷⁰ Çünkü Kur'an'da “*Ey iman edenler, Allah'a itaat edin, Rasûle ve sizden emir sahiplerine de itaat edin*”¹⁷¹ buyurulmaktadır.

Kalhâtî'ye göre ümmet, Hz. Ebû Bekir'in hilafeti üzerine birleşmiş ve bu meselede herhangi bir ihtilaf olmamıştır. Çünkü Resûlullah hayattayken Hz. Ebu Bekir'i ümmetin önüne geçirmiş, onu mihrabına tayin etmiş, böylelikle onu Müslümanlar için halife tayin etmiştir. Zaten Resûlullah'ın namazda makamına birisini tayin etmesi, ehl-i iman için en büyük derecedir. Bundan dolayı da, Ensâr ve Muhâcir'in hepsi “*Resûlullah senden razı oldu, bizim için seni seçti. Senden nasıl razı olmayız?*” dediler. Kalhâtî, Abdullah b. Mes'ûd'dan rivayetle Hz. Ömer'in, Ensâr'ın “*Bir emir sizden, bir emir bizden*” sözüne tepkisine değinmekte fakat Ensâr'ın halife seçiminde muhalefet ettiğine değinmemektedir.¹⁷²

Mu'tezilî gelenekten Ebû Ali el-Cubbâî, bu meselede Hâricî/İbâdî geleneğe yakın bir bakış açısına sahiptir. Ona göre Sakîfe'de halife seçimi, ümmet arasında cereyan eden bir ihtilaf değildi. Bilakis ona göre, Hz. Osman'ın hilafetinin son dönemlerine kadar

¹⁶⁸ Sâlim b. Zekvân, *es-Sîre*, s. 56.

¹⁶⁹ Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, II,190.

¹⁷⁰ Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, II,190.

¹⁷¹ Nisâ, 4/59.

¹⁷² Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, II,191-192.

ümme't arasında herhangi bir ihtilaf vuku bulmamıştı.¹⁷³ Kâdî Abdulcabbâr Ka'bî el-Belhî'yle ilgili olarak “*Şeyh Ebu'l-Ka'sım el-Belhî, meydana gelen ilk ihtilafın Benî Sakîfe günü olduğunu zikretti*” şeklinde bir bilgiye yer vermekte fakat bu konuyla ilgili Kâ'bî'nin başka görüşüne değinmemektedir.¹⁷⁴ Aynı gelenekten Nâşî el-Ekber ise halife seçimiyle ilgili ihtilafı, ilk ve önemli bir ihtilaf olarak detaylı bir şekilde ele almaktadır. O, bu meseleyi ele alırken onun temayüz eden yönü raviler yoluyla haberleri aktarmasıdır. Ona göre, Hz. Peygamber'in vefatına müteakip ümme't halife seçimiyle ilgili olarak dört fırkaya ayrılmıştı. Bunlar Sakîfe ashabından Ensar, Ali b. Ebî Tâlib'le birlikte Fâtıma'nın evine toplanan Benû Hâşim, Ebû Bekr'e biat eden Muhâcir ve Ebû Bekr'in memurlarına zekât vermeyi reddeden Araplardır. Bunlardan Ensâr, Muhacire “*bir emir sizden bir emir bizden olsun*” demişler. Bunun üzerine Muhâcir, onlara “*bilakis biz emirleriz siz ise vezirlersiniz*” karşılığını vermişlerdir.¹⁷⁵ İkinci fırka ise, Ali'den başkasına biat etmeyeceklerini belirtmişlerdir. Abbas b. Abdulmuttalib, Zübeyr b. Avvâm, Ebû Sufyân b. Harb, Selmân el-Fârisi ve Benî Hâşim'den bir grup bu şekilde düşünenlerdendi. Nâşî el-Ekber, bu şahısların Hz. Ebu Bekir'in seçilmesine tepki olarak (bazı sözleriyle ilgili) bazı rivayetlere yer vermektedir. Buna göre Zübeyr b. Avvâm, insanların Hz. Ebû Bekr'e biat ettikleri haberi kendisine ulaşınca kılıcını çekerek “*Ali'den başkasına biat etmem*” demiştir. Ebû Sufyân ise Ali'ye “*Niçin insanlar, bu işi (hilafet) Kureyş'ten bu zelil ve az nüfuslu kabileye verirler. Eğer istersen, ben mutlaka o kabileyi atla ve adamla doldururum*”¹⁷⁶

Nâşî el-Ekber'e göre Hz. Ali, altı ay sonra Hz. Ebu Bekir'e biat etmiştir. Bunun sebebi olarak da Hz. Fâtıma'nın Hz. Peygamber'in mirasını talep etmesi fakat Hz. Ebû Bekir tarafından bu talebin Hz. Peygamber'in “*Peygamberler miras bırakmaz, bıraktıklarımız sadakadır*” sözüne binaen geri çevrilmesini göstermektedir. Hz. Ali, eşi vefat ettikten sonra Hz. Ebû Bekir'e mirasla ilgili sitemini bildirdikten sonra istiğfar ederek ve Hz. Ebû Bekir'in dindeki faziletini kabul ederek biat etmiştir. Daha sonra insanlar onun biatıyla memnun olmuşlar ve bütün insanlar Hz. Ebu Bekir'e biat üzere birleşmiş olmuşlardır.¹⁷⁷

¹⁷³ Kadî Abdulcabbâr, “Fazlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile”, s. 142.

¹⁷⁴ Kadî Abdulcabbâr, “Fazlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile”, s. 142.

¹⁷⁵ Nâşî el-Ekber, *Usûlu'n-Nihal Elletî İhtelefe Fihâ Ehlu's-Salât*, s. 7.

¹⁷⁶ Nâşî el-Ekber, *Usûlu'n-Nihal Elletî İhtelefe Fihâ Ehlu's-Salât*, s. 7-8.

¹⁷⁷ Nâşî el-Ekber, *Usûlu'n-Nihal Elletî İhtelefe Fihâ Ehlu's-Salât*, s. 9.

Nâşî el-Ekber'e göre üçüncü fırka, Hz. Ebu Bekir'i imamet için daha müstahak ve hilafet için daha evla gören ve ona biat edenlerdir. Ömer b. Hattâb, Ebû Ubeyde b. Cerrâh ve bu ikisinin dışında Ensâr ve Muhâcirden insanlar bu şekilde düşünmekteydi. O, Muhammed b. Kays'dan naklen Sakîfe'deki halife seçim sürecini detaylı bir şekilde aktarmakta ve Hz. Ebû Bekir'in Sakîfe'de yaptığı konuşmaya yer vermektedir. Daha sonra ona biat sürecini anlatmaktadır. Buna göre Hz. Ebu Bekir, Sakîfe'de bulunanlara "Eğer benim emrime itaat ederseniz, o zaman bu iki adam Ebû Ubeyde ve Ömer'den birisine biat edin" demiştir. Bunun üzerine Ömer "Ya Ebu Bekir sen hayattasın. Resûlullah'ın sana verdiği makamdan seni geri bırakmayız." Dedi ve peşinden Ebu Bekir'e biat etti. Bunun peşinden Useyde b. Hudayr b. Semek el-Ensârî ve Müslümanlar biat etti. Biat esnasında izdiham oluştu. Sa'd b. Ubâde'yi ezdiler. Orada bulunanlar 'bir adamı öldürdünüz' dediler. Ömer 'onu öldürün, O'nu Allah öldürdü. Muhakkak ki o sâhibu fitne'dir' dedi. Sonra mescide döndüler ve Ebû Bekir'e biat ettiler.¹⁷⁸ Nâşî el-Ekber daha sonra Hz. Ebû Bekir'in seçimiyle ilgili Hz. Ali'nin muhalefetine yer vermektedir. Ona göre insanların Hz. Ebû Bekir'e biat ettikleri haberi Hz. Ali'ye ulaşınca kendisiyle istişare edilmediği için Hz. Ebû Bekir'e sitemde bulunmuştur. Bunun üzerine Hz. Ebû Bekir fitne olmasından korktuğu için bu işi üstlendiğini belirtince Ali, Abbâs ve diğer insanlar biat etmiştir.¹⁷⁹

Yukarıda görüldüğü gibi Nâşî el-Ekber, Hz. Ali'nin biatıyla ilgili birbiriyle çelişen iki farklı rivayete yer vermektedir. Birinci rivayete göre Hz. Ali, altı ay sonra Hz. Ebû Bekir'e biat ettiği, ikinci rivayete göre ise Sakîfe'deki biat merasimine müteakip biat ettiği şeklindedir. Aynı şekilde birinci rivayette Hz. Ali'nin biatı geciktirmesine sebep olarak Hz. Peygamber'in mirasının Hz. Fâtîma'ya verilmemesi sebep olarak gösterilirken, ikinci rivayette bu konuya hiç temas etmeksizin Hz. Ali'nin bizzat kendisinin hilafet için hak sahibi olduğuna dair muhalefetine yer verilmektedir. Nâşî el-Ekber, Leys kabilesinden bir cemaatten naklettiği ilk rivayetin senet zincirini Hz. Âişe'ye dayandırırken, ikinci rivayet için Muhammed b. Kays'ı ravi olarak göstermektedir.¹⁸⁰

¹⁷⁸ Nâşî el-Ekber, *Usûlu'n-Nihal Elletî İhtelefe Fihâ Ehlu's-Salât*, s. 9-10.

¹⁷⁹ Nâşî el-Ekber, *Usûlu'n-Nihal Elletî İhtelefe Fihâ Ehlu's-Salât*, s. 11.

¹⁸⁰ Bkz. Nâşî el-Ekber, *Usûlu'n-Nihal Elletî İhtelefe Fihâ Ehlu's-Salât*, s. 8-11.

Dördüncü asır müelliflerinden Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, halife seçimiyle ilgili ihtilafı birinci ihtilaf olarak ele almaktadır. Onun eserinde iki farklı yazıcılık türü mevcuttur. Birisi tarih yazıcılığı, ikincisi makâlât yazıcılığı. Makâlât yazıcılığında bu ihtilafı oldukça kısa bir şekilde ele almakta, bu ihtilafa sadece Ensâr ve Muhâcir arasında geçen bir ihtilaf olarak değinmekte ve Hz. Ali'ye herhangi bir atıfta bulunmamaktadır.¹⁸¹ Tarihi bir vaka olarak ele aldığı kısımda ise İbn İshâk gibi tarihçilerden nakil yaparak olayı detaylı bir şekilde ele almakta ve bu kısımda Hz. Ali'ye de yer vermektedir.¹⁸²

Makâlât kısmında Makdisî, halife seçimiyle ilgili Ensâr ve Muhâcir arasındaki çekişmeye yer vermekte ve Hz. Ebû Bekir'in "*İmamlar Kureyştendir*" sözüyle bu çekişmenin bittiğini ve S'ad b. Ubâde dışında bütün insanların biat ettiğini belirtmektedir. Makdisî'nin dikkat çeken bir yönü "*İmamlar Kureyştendir*" rivayetine Hz. Peygamber'in değil de Ebû Bekir'in sözü olarak yer vermesidir. Bir başka dikkat çekici yönü de imametle ilgili ihtilafın, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ali'nin efdaliyeti tartışmaları açısından değil, Hilafetin Kureyşe hasredilip edilemeyeceğiyle ilgili tartışmaların kendi dönemine kadar devam ettiği şeklindedir.¹⁸³

Eserin başka bir yerinde halife seçimini tarihi bir hadise olarak ele alan Makdisî, yaşananları genel olarak İbn İshâk ve Vâkidî'yi kaynak göstererek daha detaylı bir şekilde aktarmaktadır. Buna göre, her birisi hilafeti kendi hakkı olarak gören üç kişi mevcuttu. Bunlar Ensar'dan S'ad b. Ubâde, Ali ve Ebû Bekir'di. Fakat Makdisî'nin hadiseyi aktarış şekline bakılırsa Hz. Ali'nin kendisini halife adayı olarak görmesi önemli bir ihtilafa sebep olmadı. Çünkü o, bizzat halife adayı olarak gündeme gelmemiştir. Daha çok Benî Hâşim'den bir gurup sahabe, özellikle Abbas b. Abdulmuttalib, onu hilafet için daha uygun görmekteydi.¹⁸⁴ Halife seçimiyle ilgili asıl ihtilaf Ensar ve Muhacir arasında yaşanmıştı. Sakîfe'de Ensar, Sa'd b. Ubâde'yi seçmek isterken, Ebu Bekir buna karşı çıkmış ve Kureyş'in Müslümanlar arasındaki temayüz eden konumuna işaret ederek halifenin Kureyş'ten olması gerektiğini belirtmiştir. Bunun üzerine Ensar, "*bir emir sizden, bir emir bizden*" teklifini dile getirmiş fakat Hz. Ebu Bekir, kargaşanın önüne geçebilmek için Hz. Ömer ve Ebû Ubeyde'ye biat

¹⁸¹ Makdisî, *el-Bed' ve't-Târih*, Kahire ts., V/123.

¹⁸² Makdisî, *el-Bed' ve't-Târih*, Kahire ts., V/66-67.

¹⁸³ Makdisî, *el-Bed' ve't-Târih*, Kahire ts., V/123.

¹⁸⁴ Bkz. Makdisî, *el-Bed' ve't-Târih*, Kahire ts., V/66-67.

edilmesini teklif etmiştir. Hz. Ömer buna karşı çıkmış, Hz. Ebu Bekir'in elini tutarak O'na biat etmiş ve peşinden orada bulunan Müslümanların onu takip etmesi üzerine ihtilaf sonlanmıştır. Sadece Hz. Ali, altı ay sonra biat etmiştir.¹⁸⁵

Nâşî el-Ekber ve Makdisî'nin yazıcılığında dikkat çeken yön "*İmamlar Kureyştendir*" rivayetine bakış açılarıdır. Nâşî el-Ekber, halife seçimini detaylı bir şekilde aktarmasına rağmen bu rivayetten hiç söz etmez. Makdisî ise, bu rivayete yer verir fakat Hz. Peygamber'in sözü olarak değil de, Hz. Ebu Bekir'in Müslümanların maslahatına binaen söylediği bir söz olarak yer vermektedir. Bir başka nokta da, Nâşî el-Ekber, Hz. Peygamber'in mirasının Hz. Fâtımâ'ya verilmemesini hilafet tartışmalarına bağlı olarak gündeme getirmekte ve onun aktardığı bir rivayete göre Hz. Ali'nin biatı geciktirmesinin sebebi bu miras konusunda yaşanan ihtilafı. Makdisî ise hilafet tartışmalarına bağlı olarak miras meselesini hiç gündeme getirmemiştir.

Halife seçimiyle ilgili ihtilafı Eş'arî gelenekteki makâlât eserlerini incelediğimizde, Şehristânî'nin eseri dışındaki hiçbir eserde bu ihtilafı ilgili olarak Hz. Ali'ye herhangi bir atıfta bulunulmadığını görmekteyiz. Daha çok Ensârla Muhâcir arasında geçen bir ihtilaf olarak ele alınmaktadır. Bir başka nokta da bu gelenekte halife seçimiyle ilgili olarak "*İmamlar Kureyştendir*" rivayetine Hz. Peygamber tarafından söylenmiş bir söz olarak aktarılması ve bu sözün ihtilafı sonlandırıcı bir etkisinin olduğuna işaret edilmesidir.

Ebû'l-Hasan el-Eş'arî, bu hadiseyi Müslümanlar arasında meydana gelen ilk ihtilaf olarak görmektedir. O, bu ihtilafın Ensar ve Muhacir arasında geçtiğini belirtmekte ve Hz. Ali'nin bu meseledeki durumuna dair herhangi bir bilgi vermemektedir. Eş'arî, halife seçimini şu şekilde aktarmaktadır: "*Resûlullah'ın (sav) ruhu Allah tarafından kabzedilip Cennetine ve ikram yurduna nakledilince, Ensâr Resûlullah (sav) Medine'sinde Benî Sakîfe'de toplandılar ve Sa'd b. Ubâde'yi imam yapmak istediler. Bu haber Ebû Bekir ve Ömer'e (r.a.) ulaşınca, ikisi de bir grup Muhacirle birlikte Ensâr'ın toplandığı yere gitti. Ebû Bekir onlara imametini, Kureyş dışında birine ait olamayacağını söyledi ve buna Peygamberin (sav) 'İmamlar Kureyştendir' sözünü delil gösterdi. Bunun üzerine Ensâr, 'Bizden bir emir, sizden bir emir olsun' dedi. Buna boyun eğip söz konusu teklifi kabul ettiler ve hakka döndüler. Buna rağmen Hubâb b.*

¹⁸⁵ Makdisî, *el-Bed' ve't-Târih*, Kahire ts., V/65-66.

el-Münzir kılıcını çekip, 'Ben, onun (Ensâr) yükünü çeken bir direği ve asil bir ferdiyim. Kim bana karşı çıkabilir ki?' dedi ve Kays b. Sa'd da babası Sa'd b. Ubâde'ye yardım amacıyla ayağa kalktı. Ancak Ömer b. el-Hattâb'ın onun sözüne gerekli cevabı vermesi üzerine, Ebû Bekir'e (r.a.) biat ettiler ve onun imametinde birleştiler."¹⁸⁶

Bağdâdî, bu hadiseyi üçüncü ihtilaf olarak zikretmektedir. O, halife seçimiyle ilgili ihtilafı Ensâr ve Muhacir arasında cereyan eden bir ihtilaf olarak ele almakta ve bu ihtilafı Hz. Ebû Bekir'e veya Hz. Ali'ye yer vermemektedir. Ona göre, iki grup arasında anlaşmazlık çıkınca Hz. Peygamberden "*İmamlar Kureyş'tendir*" sözü aktarılmış ve ihtilaf sonlanmıştır. Fakat sonraki dönemde hilafetin Kureyş'e has kılınması konusunda ihtilaflar devam etmiştir.¹⁸⁷

İsferâinî de aynı şekilde bu ihtilafı üçüncü sırada zikretmektedir. O, Hz. Ebû Bekir'in halife seçimi esnasındaki konuşmasına diğer kaynaklardan biraz daha farklı olarak yer vermektedir. Onun aktardığına göre Ensâr, "*sizden bir emir, bizden bir emir olsun*" demiş, bunun üzerine Hz. Ebû Bekir minbere çıkarak "*Bu mallar özellikle, Allah'tan bir lütuf ve hoşnutluk ararken ve Allah'ın dinine ve Peygamberine yardım ederken yurtlarından ve mallarından uzaklaştırılan fakir muhacirlerindir. İşte onlar doğru kimselerin ta kendileridir*"¹⁸⁸ ve "*Ey iman edenler! Allah'a karşı gelmekten sakının ve doğrularla beraber olun*"¹⁸⁹ ayetlerini okumuş, daha sonra Hz. Peygamberden "*İmamlar Kureyş'tendir*" sözünü nakletmesi üzerine sahabe onun sözü üzerine ittifak etmişler ve böylece bu ihtilaf son bulmuştur. İsferâinî'nin konuya bu şekilde yer vermesinde özellikle "sıddîk" kavramını vurguladığı anlaşılmaktadır. Ebû Bekir yerine Sıddîk unvanını kullanmakta ve devamında sonu "*و كونوا مع الصادقين*" ve "*اولئك هم الصادقون*" biten ayetlere yer vermektedir. Ona göre, bu meseledeki ihtilaf kendi dönemine kadar devam etmiştir. Çünkü Havâric, Kureyşli olmayan bir kişinin de halifeliğini caiz görmüştür.¹⁹⁰

Şehristânî, bu meseleyi beşinci ihtilaf olarak zikretmekte ve ümmet arasındaki en büyük anlaşmazlık olarak görmektedir. Ona göre, Müslümanlar hiçbir dini meselede, imamet

¹⁸⁶ Ebû'l-Hasen el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilafu'l-Musallîn*, s.28-29.

¹⁸⁷ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 19.

¹⁸⁸ Haşr, 59/8.

¹⁸⁹ Tevbe, 9/119.

¹⁹⁰ el-İsferâinî, *Tabsîr fî'd-Din*, s.175.

konusunda olduğu kadar birbirlerine karşı silaha sarılmamışlardır. Ensar ve Muhacir, Sakîfe’de, halife seçimi konusunda anlaşmazlığa düşmüşler, Ensar “*bizden bir emir, sizden bir emir*” diyerek Sa’d b. Ubâde’nin emirliği üzerine ittifak etmiş, bu durumdan haberdar olan Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer toplantı yerine gitmişler ve Hz. Ebu Bekir’in Hz. Peygamber’e nispetle rivayet ettiği “*İmamlar Kureyş’tendir*” hadisi nedeniyle Ensar hilafet iddiasından vazgeçmiştir. Şehristânî, bu konuyla ilgili olarak diğer makâlât eserlerinde bulunmayan bir nakle yer vermektedir. O, Hz. Ömer’den şöyle bir nakilde bulunmaktadır: “*Yolda giderken söyleyeceklerimi kendi zihnimde tasarladım, vardığımızda da konuşmak istedim. Fakat Ebu Bekr bana ‘sus’ dedikten sonra Allah’a hamd ve sena ederek, sanki kendisine gayptan haber verilmişçesine benim söylemeyi tasarladığım şeyleri söyledi. Ensar söze başlamadan ben elimi Ebu Bekr’e uzattım ve biat ettim, bunun üzerine insanlar da ona biat ettiler, böylece fitne söndü. Şu var ki Ebu Bekr’e yapılan biat ani bir şekilde oldu. Allah Müslümanları sonucunda bir şer çıkmasından korudu...*”¹⁹¹

Şehristânî’ye göre, Hâşim oğullarından bir grup, Beni Ümeyye’den Ebu Süfyân ve Emiru’l-müminin Ali b. Ebî Talip hariç, bütün insanlar akın akın gelerek kendi arzularıyla Ebu Bekir’e biat etmişlerdir. Ona göre, Hz. Ali, halife seçimi konusunda müspet veya menfi herhangi bir görüş ileri sürmemiş ve bu esnada Hz. Peygamber’in techiz, tekfin ve defni ile meşgul olmuş ve onun kabrinden ayrılmamıştır.¹⁹²

Âmidî, bu ihtilafı kısaca zikretmekte ve “*İmamet konusunda (ihtilaf oldu), Ta ki Ensâr, Muhacire ‘Sizden bir emir, bizden bir emir olsun’ demiştir*” şeklinde konuya değinmekte ve başka bir ayrıntıya yer vermemektedir.¹⁹³

Muhammed b. Halîl el-Makdisî, halife seçimiyle ilgili ihtilafı altıncı ihtilaf olarak kısaca zikretmektedir. O, bu hadiseyi şu şekilde aktarmaktadır: “*İmamet konusunda ihtilaf ettiler. Ensâr, ‘Sizden bir emir bizden bir emir olsun’ dediler. Ta ki ‘İmamlar Kureyş’tendir’ sözünü görene kadar. Daha sonra Ebu Bekr üzerine ittifak ettiler.*”¹⁹⁴

¹⁹¹ Şehristânî, *Milel ve Nihal*, , s. 35.

¹⁹² Şehristânî, *Milel ve Nihal*, , s. 36.

¹⁹³ Âmidî, *Ebkâru’l-Efkâr*, III/343

¹⁹⁴ Makdisî, *er-Red ale’r-Râfıza*, s. 50.

7. Ridde Hadiseleri ve Zekât Vermeyi Reddedenler

Bu iki konu, makâlât eserlerinde ihtilaf konusu olarak genellikle birlikte ele alınmaktadır. Eserlerde genel olarak, zekât vermeyi reddedenlere karşı mücadelenin gerekliliği konusunda sahabenin ihtilaf ettiğine yer verilmekte fakat ehli riddeye karşı savaşılmaması veya savaşılmaması konusunda sahabenin ihtilaf ettiği noktasında bir bilgiye yer verilmemektedir. Daha çok ridde hadiselerini, ihtilaf konusu olarak değil de, tarihi bir olay olarak aktarmaktadırlar. Bu yönüyle makâlât eserlerinde ridde hadiselerinin ihtilaf konusu olarak zikredilmesi problemlili gözükmemektedir.

Bu ihtilaf konusuna en farklı yaklaşım, Kadî Abdulcabbâr'ın aktardığına göre Ebû Ali el-Cubbâî tarafından ortaya konulmuştur. Ona göre, Ridde hadisesi ümmetin ihtilaf ettiği meseleler arasında yer almaz. Çünkü ridde ehli, irtidât etmişler ve kâfir olmuşlardır. Bundan dolayı bu ihtilaf *ehli mille* yani Müslümanlar arasında yaşanan bir ihtilaf olarak değerlendirilemez.¹⁹⁵ Nâşî el-Ekber, diğer kaynaklardan farklı olarak ridde ehliyle, zekât vermeyi reddedenlerin aynı cemaat olup olmadığıyla ilgili ihtilaflara değinmektedir. Ona göre Hz. Peygamber vefat ettikten sonra Arapların çoğunluğu dinden dönmüştü. Fakat bir gruba göre, bu insanlar dinden dönmemişti, onlar sadece zekât vermeyi reddetmekteydiler. Ona göre, Hz. Peygamber'in vefatı sonrası dört fırka ortaya çıkmıştı. Bunlardan birisi de zekât vermenin Resûlullah'ın dönemine has olduğunu iddia eden, Hz. Ebû Bekir'in memurlarına vergi vermeyiz diyen ve zekâtı kendi kabilelerindeki ihtiyaç sahiplerine vereceklerini söyleyen Araplardı. Bunun üzerine Hz. Ebû Bekir, “ *Resûlullah'a verdikleri bir deve başını bana vermeyi reddetseler, mutlaka onlarla savaşırım* “ cevabını vermiştir. Onların üzerine Hâlid b. Velîd gönderilmiş, onlar boyun eğmiş, biat etmişler ve zekâtlarını Hz. Ebû Bekir'in memurlarına vermişlerdir.¹⁹⁶

Yine bu gelenekten Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî¹⁹⁷, bu ihtilafı ikinci sırada aktarmakta fakat zekât vermeyi reddedenlerle ilgili ihtilafa değinmemektedir. Ona göre, ümmet/sahabe arasında ehli riddeye karşı savaşılmaması konusunda ihtilaf olmuş, Hz. Ebu Bekir savaşılmaması gerektiğini belirtmiş, Müslümanlar bu konuda muhalefet etmiş fakat

¹⁹⁵ Kadî Abdulcabbâr, “Fazlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile”, s. 142.

¹⁹⁶ Nâşî el-Ekber, *Usûlu'n-Nihal Elletî İhtelefe Fihâ Ehlu's-Salât*, s. 11-12.

¹⁹⁷ Yukarıda belirttiğimiz gibi, Muhammed b. Tâhir el-Makdisî'nin Mutezile'ye mensubiyeti tartışmalıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Dipnot 54.

daha sonra Hz. Ebu Bekir'in kararı üzere ittifak etmişlerdir. Makdisî'ye göre ehli riddeyle savaşmanın hata olduğunu düşünen insanlar olduğu için bu ihtilaf konusu sonraki zamanlarda devam etmiştir.¹⁹⁸

Eş'arî makâlât geleneğindeki makâlât müelliflerinin tamamına yakını bu hadiseyi ihtilaf olarak zikretmektedirler. Eş'arî, eserinde bu hadiseyi ümmetin ihtilaf ettiği bir konu olarak zikretmekten ziyade, Hz. Ebû Bekir'in hilafeti döneminde yaşanmış bir olay olarak aktarmaktadır.¹⁹⁹ Bağdâdî, zekât vermeyi reddedenler ve ridde hadiselerini beşinci ihtilaf olarak zikretmektedir. Ona göre ümmet, zekâtın gerekliliğine engel olanlar hakkında ihtilaf etmişler, fakat daha sonra Hz. Ebu Bekir'in bu kişilerle savaşmanın gerekliliği üzere görüşünde ittifak etmişlerdir. Ridde hadiseleriyle ilgili olarak da, peygamberlik iddiasında bulunan Tüleyha, Müseylime ve diğer dinden dönenlerle yapılan savaşlara değinmektedir.²⁰⁰

İsferâinî, bu olayı beşinci ihtilaf olarak zikretmektedir. O, Bağdâdî'nin yaptığı gibi zekât vermeyi reddedenler ve irtidat edenlerle mücadeleyi ayrı olarak ele almakta ve zekât vermeyenlerle yapılan mücadeleyi ve bunun üzerine çıkan ihtilafı daha detaylı bir şekilde aktarmaktadır. Ona göre, ihtilafın sebebi zekât vermeyi reddeden Benî Hanîfe kabilesiyle savaşın gerekliliği üzerine çıkan tartışmadır. Sahabeden bir kısmı, öncelikli olarak müşriklerle ve mürtedlerle savaşılması ve bu savaşta da Benî Hanîfe'den yardım alınması onlarla olan savaş bittiğinde o zaman Benî Hanîfe'yle savaşılması yönünde fikir beyan ettiler. Hz. Ebû Bekir, bu görüşe karşı çıkmış ve özetle “*eğer böyle bir taviz verilirse şeytan, namaz gibi İslam'ın başka rükünlerini yerine getirmede de diğer kavimlere vesvese verir. İslam'ın bir rükününü kaldırmak, tamamını kaldırmanın yolunu açar. Allahu Teâlâ şöyle buyurmaktadır “ namazınızı kılınız ve zekâtı veriniz”*²⁰¹ *Eğer tek başıma da olsam onlarla kesinlikle savaşacağım*” demiştir. Bunun üzerine, sahabe onun görüşüne katılmışlar ve zekâtı vermeyi reddedenlerle, onlara itaat edene ve zekâtı kabul edene kadar savaşmışlardır. İsferâinî, peygamberlik iddiasında bulunanlarla ilgili ihtilafı genel olarak Bağdâdî'yle mutabık olarak anlatmaktadır.²⁰²

¹⁹⁸ Makdisî, *el-Bed' ve't-Târih*, Kahire ts., V/123.

¹⁹⁹ Ebû'l-Hasen el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilafu'l-Musallîn*, s.29.

²⁰⁰ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 19-20.

²⁰¹ Bakara, 2/43.

²⁰² el-İsferâinî, *Tabsîr fi'd-Din*, s.176-77.

Şehristânî, yedinci ihtilaf olarak zikrettiği bu konuyu oldukça farklı bir şekilde aktarmaktadır. O, peygamberlik iddiasında bulunanlara ve irtidat edenlere değinmemekte, daha çok zekât vermeyenlerle savaşın gerekliliği üzerine ihtilaf edildiğini aktarmaktadır. Aynı zamanda bu konuda Hz. Ömer'in kendi halifelik döneminde farklı ictihadda bulunduğunu belirtmektedir. Eserinde bu konuyu şu şekilde aktarmaktadır: *“Bir grup onlarla, kâfirlerle yapıldığı gibi savaş yapılamayacağını ileri sürerken, diğer bir topluluk savaşılacağını ileri sürdü. Ebu Bekir ‘Onlar Hz. Peygamber’e zekât olarak getirdikleri bir oğlağın yularını bile getirmezlerse, onlarla savaşırım’ diyerek, onlarla savaş konusundaki kararlılığını bizzat ortaya koyunca sahabeden bir grup onu desteklediler. Daha sonra Ömer b. el-Hattâb halife olunca farklı görüşte olması sebebiyle, ictihadı gereği onlardan alınan malları, iade etti, hapsedilenleri ve esir kabul edilenleri de salıverdi.”*²⁰³

Âmidî de, Şehristânî gibi bu ihtilafı yedinci sırada zikretmekte ve ehli riddeyle yapılan mücadeleye yer vermemektedir. O, sahabeden bir grubun değil de, Hz. Ömer'in bu konuda ihtilaf ettiğine değinmekte ve şu şekilde aktarmaktadır: *“Bundan sonra zekâtı vermeyi reddedenler konusunda (ihtilaf ettiler). Ömer: ‘Resûlullah’ın : ‘Ben, İnsanlar ‘Allah’tan başka ilah yoktur’ diyene savaşmakla emrolunmadım. Bunu dedikleri takdirde, kanlarını ve mallarını benden korumuş olurlar’ demesine rağmen biz onlarla nasıl savaşacağız’ dedi. Ebu Bekr de ona: ‘Peygamber, ancak canlarının ve mallarının hakkı müstesna dememiş midir? İşte bu haklardan biri namaz kılmak, diğeri de zekât vermektir. Eğer Peygambere vermekte oldukları bir deve bağına da karşı gelseler, sadece bu sebeple bile onlarla savaşırım, şu iki kısım olsa bile”*²⁰⁴

Makdisî, bu ihtilafı sekizinci sırada ve kısaca aktarmakta ve ehli riddeyle yapılan mücadeleye yer vermemektedir. O, Sahabenin zekât vermeyi reddedenlere karşı savaşılıp savaşılmaması konusunda ihtilaf ettiğini, bunun üzerine Hz. Ebu Bekrin *“Benden bir deve bağını vermeyi reddetseler, mutlaka onlarla savaşırım”* şeklinde cevap verdiğini aktarmakla yetinmektedir.²⁰⁵

²⁰³ Şehristânî, *Milel ve Nihal*, s. 36.

²⁰⁴ Âmidî, *Ebkârü'l-Efkâr*, III/343; Ayrıca bkz. Cürçânî, Seyyid Şerif, “Seyyid Şerif Cürçânî’ye göre İslam Mezheplerinin Sınıflandırılması”, çev. İsmail Yürük, *ÇÜİFD*, sayı 1, cilt 1, yıl 1, 2001, s. 232.

²⁰⁵ Makdisî, *er-Red ale'r-Râfıza*, s. 51

Kalhâtî, bu olayı ihtilaf olarak zikretmekten ziyade, Hz. Ebu Bekir'in faziletlerinin anlatıldığı kısımda tarihi bir olay olarak aktarmaktadır. O bu hadiseyi şu şekilde aktarmaktadır: *“Ebu Bekir, ridde günü ancak nebilerden bir nebini yerine getirebileceği bir görev yaptı. Kılıçla İslam'a girenlerden daha fazlası onun eliyle İslam'a girdi. Araplar zekât vermeyi reddettiler ve onlardan bir kısmı irtidat ettiler. Sahabe, onlarla savaşı kerih gördü, savaştan ve Arapların kendilerine saldırmamasından korktular. Ebu Bekir kılıcını kuşandı ve ‘Eğer Peygambere vermekte oldukları bir deve bağına da karşı gelseler, sadece bu sebeple bile onlarla savaşırım’ dedi.”*²⁰⁶

8. Hz. Ömer'in Tayini

Bu konuyu, sadece Eş'arî gelenekten Şehristânî, Âmidî ve geç dönem müelliflerinden Makdisî, ihtilaf konusu olarak zikretmektedirler. Bunun dışındaki eserlerde böyle bir ihtilafa yer verilmemektedir. Örneğin günümüze ulaşan ilk makâlât eserleri olan *es-Sîre*'de Sâlim b. Zekvân, bu konuyla ilgili olarak *“Ömer b. Hattâb, müminlerin müşaveresiyle halife oldu”*²⁰⁷ demekle yetinmektedir.

Şehristânî, bu ihtilafı sekizinci sırada zikretmekte ve olayı şu şekilde aktarmaktadır: *“Sekizinci ihtilaf, Ebu Bekir'in vefatı esnasında Ömer'i halifelik için görevlendirmesidir. Ebu Bekir kendisine: Sert ve kaba bir adamı bizim başımıza getirdin, diyenlere karşı, ‘Eğer Rabbim bana kıyamet gününde bunu sorarsa: Başlarına en iyilerini getirdim, derim’ şeklinde cevap verdi. Ömer zamanında, dede ve kız kardeşe düşen miras, kelâle, parmakların ve dişlerin diyetleri ve hakkında nas bulunmayan bazı cürümler konusunda birçok anlaşmazlık ortaya çıktı. Bu devrede Müslümanların meşgul olduğu en önemli şey, Rumlar ve İranlılar ile savaşmaları idi. Sonuçta Allah bu dönemde birçok fetihler nasip etmiş, esirler ve ganimetler son derece çoğalmıştır. Bütün bu faaliyetler, Ömer'in rey ve görüşleri doğrultusunda gerçekleşmişti. Sonuçta İslâm daveti yayılmış, Araplar ona baş eğmiş, diğer milletler de yumuşamıştır.”*²⁰⁸

Âmidî de, bu konuyu sekizinci ihtilaf olarak zikretmekte fakat ihtilaf konusunda ayrıntıya girmeden *“Ebu Bekir'in Hz. Ömer'i tayininde ihtilaf ettiler”* demekle

²⁰⁶ Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, II,196.

²⁰⁷ Sâlim b. Zekvân, *es-Sîre*, s. 56-57.

²⁰⁸ Şehristânî, *Milel ve Nihal*, s. 36.

yetinmektedir.²⁰⁹ Makdisî, “*Ebu Bekir’in Ömer’i tayin etmesinde ve onu kendi yerine getirmesinde ihtilaf ettiler ta ki bu konuda Ebu Bekir onlara tayin konusunda bir mektup yazana kadar*”²¹⁰ diyerek, diğerlerinden farklı olarak tayin mektubuna işaret etmektedir.

9. Şûrâ

Hz. Ömer’in tayininde olduğu gibi şûrâyla halife seçimine ihtilaf konusu olarak sadece Şehristânî, Âmidî ve Makdisî yer vermekte, bunun dışındaki kaynaklar bu konuyu ihtilaf olarak zikretmemektedir. Şehristânî ve Âmidî bu ihtilafı dokuzuncu ihtilaf olarak zikretmektedirler. Şehristânî, bu konuya kısaca değinmekte ve “*şûrâ konusunda ihtilaf oldu, Ömer b. el-Hattâb’ın ölümünü takiben şûrâ üyeleri Osman b. Affân’a biat konusunda ittifak ettiler ve durum düzeldi*”, dedikten sonra Hz. Osman döneminde yaşanan ve katline sebep olan hadiseleri aktarmaktadır.²¹¹ Âmidî ise “*şûrâ konusunda ihtilaf oldu daha sonra Osman’ın halifeliği üzere karar kılındı*”²¹² demekle yetinmektedir. Makdisî bu ihtilafı onuncu sırada zikretmekte, aynı şekilde konuya kısaca değinmekte ve “*şûrâ meselesinde ve ashâbu’ş-şûrâ konusunda ihtilaf oldu*” şeklinde kısaca bilgi vermektedir.²¹³

Hâricî/İbâdî gelenekten Kalhâtî şûrâ konusunu zikretmekte fakat bir ihtilaf olarak değil, tarihi bir olay olarak ele almaktadır²¹⁴.

10. Hz. Osman’ın Katli

Hz. Osman’ın katliyle ilgili ihtilaflar, birçok makâlât eserinde özellikle Harici, Mu’tezilî ve Eş’arî makâlât geleneğinin tamamına yakınında ihtilaf sebebi olarak zikredilmektedir.

Sâlim b. Zekvân’ın kaleme aldığı *es-Sîre*, ilk kaynaklardan olması ve olaya yakın bir dönemde yazılması sebebiyle hadise açısından önem arz etmektedir. Bu kitap ilk dönem olaylara, Hâricî/İbâdî bakış açısını ortaya koyması açısından da oldukça önemlidir. O, daha sonraki tarih kitaplarında ve makâlât eserlerinde yapılan Hz. Osman’ın

²⁰⁹ Âmidî, *Ebkâru’l-Efkâr*, III/343

²¹⁰ Makdisî, *er-Red ale’r-Râfıza*, s. 51.

²¹¹ Şehristânî, *Milel ve Nihal*, s. 36.

²¹² Âmidî, *Ebkâru’l-Efkâr*, III/343.

²¹³ Makdisî, *er-Red ale’r-Râfıza*, s. 51.

²¹⁴ Kalhâtî, *el-Keşf ve’l-Beyân*, II,205-206.

yönetimiyle ilgili ilk altı sene ve ikinci altı sene ayrımı yapmamaktadır.²¹⁵ O, ilgili kısımda Hz. Osman'ın katledilmesinin Hâricî/İbâdî bakış açısına göre meşruiyetini ve haklılığını çeşitli tarihi olaylarla gerekçelendirmeye çalışmaktadır.

Sâlim b. Zekvân'a göre Hz. Osman hilafetinin ilk senelerinde (Allah'ın izin verdiği sürece) kitap ve sünnetle amel etmiştir. Fakat daha sonra dünyaya meyletmiş ve sünneti değiştirerek bidatleri ortaya çıkarmıştır. O, daha sonra Hz. Osmân'nın katledilmesine sebep olan dinen hatalı icraatlarından bahsetmektedir. İlk olarak yer verdiği icraatı ümmetin malı olan beytül mâlden şahsi olarak bazı menfaatler elde etmesidir. O, bu konuyu “*devlet malını, akrabaları arasında sürekli dolaşan bir şey haline getirdi*”²¹⁶ diyerek açıklamaktadır. Sâlim b. Zekvân, Hz. Osman'ın hatalı icraatlarını özetle şu şekilde sıralamaktadır:

- Beytül mâlden yüksek miktarda ödünç para alması ve bunu iade etmemesi
- Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin Irak'tan bir miktar mal getirmesi, Hz. Osman'ın da bu malı kendi ailesi için kullanması
- Beytül mâlden aldığı parayla kendisi için arazi satın alması, bu araziye kendisi için ev yapması ve onu kendi ailesine dağıtması
- Velîd b. Ukbe'nin bir Müslümanı öldürmesine rağmen, ona kısas uygulanmasına karşı çıkması
- Bedevilere ait olup yağmur sularıyla sulanan yerlerden kendisine araziler tahsis etmesi ve bu araziye ailesi kullanımını için uygun hale getirmesi,
- Bedevileri, savaş gelirlerine ortak olurlar korkusuyla, cihattan alıkoyması,
- Hz. Peygamberin arkadaşlarından olan fakihleri, görevlerinden azlederek akrabaları olan sefih kimseleri ataması,²¹⁷

Bu sayılan gerekçelerden dolayı müminler Hz. Osman'ı uyarılmışlar fakat bu uyarılara kulak asılmayınca bu elim olay yaşanmıştır. Bu anlamda Hz. Osman'a karşı

²¹⁵ Bkz. Sâlim b. Zekvân, *es-Sîre*, s. 58-65.

²¹⁶ Sâlim b. Zekvân, *es-Sîre*, s. 58.

²¹⁷ Sâlim b. Zekvân, *es-Sîre*, s. 58-61.

ayaklananlar Allah'ın hükmünü yerine getirmişlerdir. Sâlim b. Zekvân'ın anlatımını dikkate aldığımızda, muhaliflerin Hz. Osman'ı öldürme gibi bir kastı yoktu. Onlar sadece dinen hatalı icraatlarından dönmesi konusunda müzakere için toplanmışlardı. Fakat kendi taraflarından bir kişinin öldürülmesi sonucu Hz. Osman'ı öldürdüklerini belirtmektedir.²¹⁸

Sonraki dönem Hâricî/İbâdî gelenekten Kalhâtî'nin olayı aktarış şekli, tarihi süreç içerisinde makâlât yazıcılığında ne tür değişikliklerin ortaya çıktığını görmemiz açısından önemlidir. Es-Sîre'de ilk ve ikinci altı sene ayrımı yokken Kalhâtî, Hz. Osman'ın hilafetiyle ilgili olarak ilk altı sene ve ikinci altı sene ayrımı yapmaktadır.²¹⁹ O, genel hatlarıyla hadiseyi Sâlim b. Zekvân'la aynı açıdan değerlendirmektedir fakat detaylarda çok önemli farklılıklar vardır. O, olayı tarihi bir vaka olarak bütün detaylarıyla açıklamaktadır. Hz. Osman'ın katledilme gerekçelerinde genel olarak Sâlim b. Zekvân'la mutabıktır fakat başka gerekçeler de ilave etmektedir. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz:

-Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer, Minâ'da iki rekât namaz kılarken Hz. Osman'ın dört rekât namaz kılması,

-İbn Mesûd ve Ebî b. Ka'b kıraatlerini yasaklaması,

-Resûlullah'ın “*Kur'an yedi harf (kıraat) üzere indi*” sözüne rağmen İnsanlara Kur'an'ı tek bir harf (kıraat) üzere okumalarını emretmesi,

- Kur'an Mushaflarını yaktırması²²⁰

Hâricî/İbâdî makâlât geleneğindeki bu iki eserde bu olayla ilgili olarak dikkat çeken önemli bir ayrıntı fırka isimleridir. Es-Sîre'de sadece Havâric, Mürcie ve Sebbâbe²²¹ fırka isimleri olarak geçmekte ve Hz. Osman'ın katledilmesi şu fırkaların ortaya çıkmasına sebep olmuştur şeklinde bir bilgiye yer verilmemektedir. Kalhâtî'nin eserine baktığımızda Hz. Osman'ın katledilmesi üç fırkanın ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bunlar Ehl-i İstikame olarak isimlendirilen ve Hz. Osman'ın öldürülmesini tasvip

²¹⁸ Sâlim b. Zekvân, *es-Sîre*, s. 61-65.

²¹⁹ Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, II,324.

²²⁰ Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, II,210-211.

²²¹ Bu grup, Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'e seb' eden gruba verilen isimdir. Bkz. Meşkûr, Cevad, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, terc. Mehmet Mahfuz Söylemez, Mehmet Ümit, Cemil Hakyemez, Ankara 2011, s. 418.

edenler, Vâkıfa Şukkâk diye isimlendirilen ve onun ölümü konusunda tevakkuf edenler ve onun kanını talep edenler şeklindedir.²²² Makâlât yazıcılığında benzer bir farklılık iki müellifin tahkim olayını değerlendirmeleri sonucunda görüyoruz. Sâlim b. Zekvân, tahkim olayı sonrası şu fırkalar oluşmuştur şeklinde bir bilgiye ve yetmiş üç fırka hadisine yer vermezken, Kalhâtî, bu olaydan sonra Havâric ve Şîa şeklinde iki fırkanın ortaya çıktığını belirtmekte ve bunu yetmiş üç fırka hadisi bağlamında değerlendirmektedir.²²³

Mu'tezilî makâlât eserlerine baktığımızda bu hadisenin, önemli bir ihtilaf sebebi olarak ele alındığını görmekteyiz. Örneğin, Kadî Abdulcabbâr'ın aktardığına göre Ebû Ali el-Cubbâî, bu meseleyi ümmetin ihtilaf ettiği ilk mesele olarak görmektedir. Ona göre, bundan önceki olaylar ahkâma ve ferâize dair meselelerdi ve bunlar ihtilaf olarak değerlendirilemez. Örneğin, Sakîfe'de halife seçimi, ihtilaf olarak değerlendirilemez. Çünkü bu hadisede ümmet arasında herhangi bir ihtilaf olmamıştır. Ona göre ihtilaflar ilk defa Hz. Osman'ın hilafetinin son dönemlerinde ortaya çıkmaya başlamıştır. Hz. Osman; Velîd b. Ukbe, Muâviye b. Ebî Sufyân²²⁴, Abdullah b. Sa'd b. Ebî Sarh gibi liyakat sahibi olmayan, hak ile amel etmeyen kişileri vali olarak tayin etmiş, kendisine bu valilerle ilgili yapılan uyarıları, onlara karşı hüsnü zannından dolayı kabul etmemiş, bundan dolayı da şikâyetler artmıştır. Bununla birlikte fitneler artmıştır.²²⁵ Cubbâî, bu olayla ilgili olarak herhangi bir fırka oluşumundan söz etmemektedir.

Nâşî el-Ekber, Hz. Peygamber'in vefatı sonrası halife seçimi ve onun mirasıyla ilgili ihtilafları zikrettikten sonra Hz. Osman'ın katliyle ilgili ihtilafa değinmektedir. O, ilk iki ihtilafı yani halife seçimi ve miras olayını detaylı bir şekilde anlatmakla birlikte bunları önemli bir ihtilaf olarak görmez. Ona göre, bu iki ihtilaf sonrası ümmet, Hz. Peygamber'in vefatı sonrasında olduğu gibi²²⁶ tekrar birbirleri arasında muhabbet hâsıl olmuş, tek bir kelime üzere ittifak etmişler, imamlarına itaat etmişler, Allah'ın yolunda küffâra karşı cehd etmişler ve bu durum Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın

²²² Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, II,325.

²²³ Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, II,325.

²²⁴ Muhakkikin verdiği bilgiye göre, Muâviye b. Ebî Sufyân ismi tek bir nüshada yer almakta, diğer nüshalarda mevcut değildir. Bkz. Kadî Abdulcabbâr, "Fazlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile", s. 142, (dipnot 21).

²²⁵ Kadî Abdulcabbâr, "Fazlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile", s. 142-143.

²²⁶ Bkz. Nâşî el-Ekber, *Usûlu'n-Nihal Elletî İhtelefe Fihâ Ehlu's-Salât*, s. 8.

hilafetinin ilk altı yılında bu şekilde devam etmiştir.²²⁷ Asıl ihtilaflar Hz. Osman'ın hilafetinin ikinci altı senesinde ve sonrasında başlamıştır. Buna göre Irak ve Mısır'dan Hz. Osman'ın ve valilerinin icraatlerinden memnun olmayan insanlar Medine'ye gelmişler, Hz. Osman, yaptıklarından dolayı özür dilemiş ve valilerine gerekli yaptırımında bulunacağını söyleyerek onları ikna etmiştir. Hz. Ali de bu olayda aracılık etmiştir. Fakat Mısırlılar dönüş yolunda, Hz. Osman'ın üzerinde mührünün olduğu ve Mısır valisine kendilerinin öldürülmesi emrinin verildiği bir mektup yazıldığını öğrenince tekrar Medine'ye dönerek Hz. Osman'ı katletmişlerdir.²²⁸ Nâşî el-Ekber bu olay sonrası herhangi bir firkalaşmadan bahsetmemektedir.

Makdisî, bu hadiseyi üçüncü ihtilaf olarak zikretmektedir. Ona göre, insanlar bu konuda ikiye ayrılmıştır. Birinci grup onu desteklemiş, diğer grup ise onun öldürülmesini doğru olarak görmüşlerdir. Bu ihtilaf, kendi dönemine kadar devam etmiştir ve Osmâniyye'den Hz. Osman'ı Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'den daha efdal görenler vardır.²²⁹

İmâmiyye Şîası'ndan Nevbahtî, Sakîfe'de halife seçimiyle ilgili ihtilafa değindikten sonra Hz. Osman'ın katliyle ilgili ihtilafı zikretmektedir. Bu müellifin, “*Ümmetin tamamına yakını ve çoğunluk, Ebû Bekir'in etrafında toplandılar ve Ebû Bekir ile Ömer'den hoşnut olarak onlarla birleştiler*”²³⁰ ve “*Müslümanlar, Osmân b. Affân'ın sebep olduğu bir takım olaylar dolayısıyla ona karşı çıkıncaya kadar birlik halinde idiler*”²³¹ sözlerinden Hz. Osman öncesi ihtilafları önemli ihtilaflar olarak görmediği anlaşılmaktadır. Ona göre, bu dönemde insanlar Hz. Osman'ı öldürmek isteyenler ve buna seyirci kalanlar şeklinde iki gruba ayrılmıştı. Onun öldürülmesi sonrasında insanlar Hz. Ali'ye biat etmiştir.²³²

Eş'arî makâlât eserleri, Hz. Osman'ın katliyle ilgili savunmacı bir anlayışa sahiptir. Ebû'l-Hasan el-Eş'arî, onun katledilmesine sebep olan olaylara değinmeden meseleyi tasvirî bir yöntemle açıklarken, bu gelenekten diğer müellifler genel olarak Hz. Osman tarafını tutmuşlar, onun haksız yere öldürüldüğünü belirtmişler ya da Şehristânî'de

²²⁷ Nâşî el-Ekber, *Usûlu'n-Nihal Elletî İhtelefe Fihâ Ehlu's-Salât*, s. 12.

²²⁸ Nâşî el-Ekber, *Usûlu'n-Nihal Elletî İhtelefe Fihâ Ehlu's-Salât*, s. 12.

²²⁹ Makdisî, *el-Bed' ve't-Târih*, Kahire ts., V/123.

²³⁰ Kummî; Nevbahtî, Şîi Firkalar, s.54.

²³¹ Kummî; Nevbahtî, Şîi Firkalar, s.55.

²³² Kummî; Nevbahtî, Şîi Firkalar, s.55.

olduğu gibi öldürülmesine sebep olan menfi icraatları Ümeyye oğulları tarafından yapılmakla birlikte, bu icraatlerden Hz. Osman'ın sorumlu tutulduğunu belirtmişlerdir.

Ebû'l-Hasan el-Eş'arî, ilk ihtilaf olarak imamet konusunu zikrederken, ikinci ihtilaf olarak da Hz. Osman'ın katledilmesi hadisesine yer vermektedir. O, bu olayı şu şekilde aktarmaktadır: *“Bir grup son günlerinde, Osman'ın hata ettiğini ve doğru yoldan ayrıldığını ileri sürerek fiilî olarak ona karşı çıktılar. Karşı çıktıkları husus ise bugüne kadar ihtilaf konusu olmuştur. Sonra Osman (r.a.) öldürüldü. Onun öldürülmesi konusunda da görüş ayrılığına düşüldü. Ehl-i sünnet ve'l-istikamet, Osman'ın (r.a.) yaptıklarında isabetli olduğunu, katillerinin onu zulüm ve düşmanlıkla haksız yere öldürdüklerini söyledi. Bazıları da bunun aksini söyledi. Bu, günümüze kadar insanlar arasında devam eden bir ihtilaftır.”*²³³

Bağdâdî, bu hadiseyi altıncı ihtilaf olarak zikretmektedir ve olaya kısaca değinmektedir. Hz. Osman'ın icraatları konusunda anlaşmazlık çıktı, bu iş de ona zulmedilerek onun öldürülmesine sebep olduğunu ifade etmekte ve bu hadiseyle birlikte onu katledenler ve onu yardımsız bırakanlar arasında kendi dönemine kadar ihtilafın devam ettiğini belirtmektedir.²³⁴ Genel olarak Bağdâdî'nin usulünü takip eden İsferrâinî, bu konuya çok kısa değinmiştir. O bu konuda *“İşler, Ebû Bekr, Ömer ve Osman'ın ilk zamanlarında doğruluk üzere devam etti. Sonra insanlar Osman hakkında ihtilaf ettiler. Onlardan bir kavim ona karşı ayaklandı ve olanlar oldu”* demekle yetinmektedir.²³⁵

Şehristânî, bu ihtilafı dokuzuncu ihtilaf olarak şûrâyla ilgili ihtilafın devamında ve detaylı bir şekilde zikretmektedir. O, Hz. Osman'ın halifeliğinin ilk döneminde insanlara güzel ve cömertçe davrandığını belirtmekte ve Hz. Osman'ın halifeliği dönemindeki menfi icraatlardan Ümeyye oğullarını sorumlu tutmaktadır. Hz. Osman'ın kendi tabiriyle “felaketine”, Ümeyye oğullarından akrabaları halka zulmederek ve bütün bunların suçunu halifeye yükleyerek ön ayak olmuşlardır. Şehristânî, Hz. Osman'ın katline sebep olan olayları şu şekilde aktarmaktadır. *“Osman'ın yaptığı işlerden biri: Hz. Peygamber zamanında Medine'den uzaklaştırılmış olması sebebiyle Hz. Peygamber'in kovduğu kişi diye anılan Hakem b. Ümeyye'yi, Ebu Bekir ve Ömer devirlerinde onlardan yardım isteyerek Medine'ye getirmek isteyip, her ikisinin de*

²³³ Ebû'l-Hasan el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilafü'l-Musallîn*, s. 29

²³⁴ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 20.

²³⁵ el-İsferrâinî, *Tabsîr fî'd-Din*, s. 177.

*reddetmelerine, hatta Ömer'in onu Yemen'de bulunduğu yerden kırk fersah daha uzağa sürmesine rağmen, kendi halifelîği devresinde Medine'ye getirmesidir. Bir başkası; Osman'ın Ebu Zer el-Gifârî'yi Rabeze'ye sürmesi, kendi kızını Mervan b. el-Hakem'le evlendirmesi ve ona miktarı 200.000 dinara ulaşan ifrikiyye ganimetlerini teslim etmesidir. Bir diğeri ise, Hz. Peygamber'in kanını değersiz saydığı, sütkardeşi Abdullah b. Sa'd b. Ebi Süfyân, Kûfe valisi Sa'd b. Ebî Vakkas ve daha sonra Saîd b. el-As, Basra valisi Abdullah b. Âmir, Mısır valisi Abdullah b. Sa'd b. Ebi Serh idi. Bunların hepsi zor günlerde onu terk etmiş, sonunda halife Osman kaderiyle baş başa kalmış ve evinde mazlum olarak öldürülmüştür. Bu zulümden dolayı henüz sönmemiş bir fitne ortaya çıkmış bulunmaktadır.*²³⁶

Makâlât eserlerinden sadece Hâricî/İbâdî makâlât müellifleri ve Şehristânî, Hz. Osman'ın hilafeti döneminde ortaya çıkan ve katledilmesine sebep olan icraatları detaylı bir şekilde aktarmaktadır. Bu açıdan Şehristânî ve Kalhâtî etkileşimi makâlât yazıcılığı yönüyle önem arz etmektedir.²³⁷

Eş'arî gelenekten Âmidî, konuya kısaca değinmekte ve sadece "Osman'ın katli konusunda ihtilaf oldu" demekle yetinmektedir.²³⁸

Aynı gelenekten Makdisî ise ilk dönem olaylara işaret ederek on iki adet ihtilaftan bahsederken, bu konuya ihtilaf olarak yer vermemiştir.²³⁹

Hanefî makâlât geleneğinde ihtilafların ortaya çıkmasına sebep olarak ilk dönem olaylara atıf yapıldığını pek görmemekteyiz. Fakat bunun istisnası beşinci asır müelliflerinden Irakî'dir. O, eserin birinci kısmında bu konuya değinmekte fakat çelişkili bir ifade kullanmaktadır. O bunu şu şekilde ifade etmektedir: "Biliniz ki, ümmet arasına ilk devirde, yani Ebu Bekir, Ömer, Osman ve Ali zamanlarında, ayrılık girmedi. Ayrılık, Osman b. Affân'ın katli üzerine ortaya çıktı ve ümmet altı fırkaya ayrıldı."²⁴⁰ İlk dört halife döneminde ihtilaf olmadığını söylemekte fakat üçüncü halifenin katledilmesinin bütün ihtilafların temel sebebi olarak göstermektedir.

²³⁶ Şehristânî, *Milel ve Nihal*, s. 37.

²³⁷ Bazı araştırmacılara göre makâlât yazıcılığında Kalhâtî, Şehristânî'den etkilenmiştir, bazılarına göre ise durum tam tersidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Gömbeyaz, "İbâdî Fırak Literatüründe Şehristânî Etkisi –Kalhâtî Örneği", s. 149-168.

²³⁸ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, III/343.

²³⁹ Bkz. Makdisî, *er-Red ale'r-Râfıza*, s. 48-51.

²⁴⁰ Irakî, *Sapıklarla Dinsizlerin Çeşitli Mezhepleri*, s. 8.

11. Hz. Ali'nin Seçimi ve Cemel

Makâlât eserlerini genel olarak değerlendirdiğimizde bu meselede halife seçimi ve Sıffın'deki kadar belirgin olmasa da mezhebi paradigmaya göre olayın değerlendirildiğini görebiliriz. Örneğin Cemel vakasında Hz. Aişe'nin zikredilip zikredilmemesi bunda belirleyici bir unsur olarak gözükmektedir. Sâlim b. Zekvân, Hz. Aişe'nin ismini hiç zikretmeden Cemel vakasını anlatır. O, Hz. Osman'ın seçildiği ilk yıllarda olduğu gibi Hz. Ali'nin aynı şekilde tahkim olayına kadar adalet üzere olduğunu vurguladıktan sonra ve onun seçimiyle ilgili herhangi bir ihtilafa değinmeden Cemel vakasını aktarmaktadır. Eserinde Cemel vakasını anlattığı kısımda, Hz. Ali'nin hak üzere olduğunu, karşısındakilerin ise bazı dünyevi menfaatler için savaşma noktasına geldiklerine değinmektedir. O, olayı şu şekilde aktarmaktadır: *“Fakat Talha ve Zübeyr ile takipçileri, iktidar onları yanıldınca Osman'a velilik yapmaya başlayarak onun kanını talep ettiler. Oysa onlar, Osman öldürülünceye kadar insanların içinde onun en sert hasımlarından, en şiddetli muhaliflerinden ve helakını en fazla isteyenlerdendiler. Müslümanlar, Cemel gününde onlarla konuştular, onlara Allah'ı ve İslam'ı hatırlattılar. Eğer taşkınlık yapar ve kendilerine karşı koyarlarsa onlarla savaşacaklarını bildirdiler. Buna karşılık onlar, taşkınlık yaparak İslam'ın örtüsünü parçaladılar, bu yüzden onlarla savaşmaya başladılar. Allah, Müslümanlara yardım ederek düşmanlarına karşı istedikleri galibiyeti gösterdi ve Allah'ın izniyle onları hezimete uğrattılar. Onların ileri gelenlerini ve onlardan sayılamayacak derecede kişiyi öldürdüler. Onlarla ilgili olarak Allah'ın Elçisi'nin kible ehlinde kötülük yapanlarla ilgili verdiği hükmü uyguladılar. Bu hüküm de, Osman ile beraber öldürmüş oldukları kişilerle ilgili verdikleri hükmün hemen hemen aynısıydı.”*²⁴¹

Kalhâtî, hadiseyi genel olarak Sâlim b. Zekvân'ın anlattığı gibi anlatmakta fakat daha detaylı bir şekilde ve tarihi akış içerisinde olayı değerlendirmektedir. Ona göre, Hz. Ali, biat alırken verdiği söz üzere Allah'a ve Rasûlune taat üzere ve Resûlullah'ın ve ilk iki halifenin sünnetine bağlı olarak halifeliğini devam ettirdi. Daha sonra insanlardan şek ve şüphe ehli olanlar, Müslümanların Hz. Osman'ın öldürülmesine razı olmadıklarını iddia etmişler ve onu Muhammed b. Ebî Bekir ve yanındaki bir kişinin öldürdüğünü, bu durumu da Müslümanların genelinin kerih gördüğünü iddia etmişlerdir. Onlar, Osman'ı

²⁴¹ Sâlim b. Zekvân, *es-Sîre*, s. 66.

katleden kişileri Ali nasıl olur da yanına alır, dediler.²⁴² Kalhâtî bu iddiaya şu şekilde cevap vermektedir: “*Osman’ı haddi aşması, bidatleri ihdas etmesi gibi sebeplerden dolayı Müslümanların çoğu haklı olarak öldürmüşlerdir.*”²⁴³

Kalhâtî, daha sonra Cemel vakasını detaylı bir şekilde aktarmaktadır. Cemel vakasının anlatıldığı yerde Talhâ b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm’ın Müslümanlara muhalefet ederek ve onların ayrılığına sebep olarak Ali b. Ebî Tâlib’e karşı ayaklandıklarını ve çeşitli sözlerle Müminlerin annesi Âişe’yi aldatarak, kendi huruçlarına dahil ettiklerini ve bu savaşta Hz. Ali’nin hak üzere olduğunu çeşitli delillerle ortaya koymaya çalışmaktadır. Daha sonra Hz. Âişe’nin bu hareketinden dolayı pişman olduğunu ve tövbe ettiğini aktarmaktadır.²⁴⁴ O, Hz. Osman’ın katledilmesi sonrası üç ayrı fırkanın ortaya çıktığını belirtmekte fakat Cemel sonrası bir firkalaşmadan bahsetmemektedir.²⁴⁵

Mu’tezilî gelenekten Ebû Ali el-Cubbâî, Cemel vakasını ikinci ihtilaf olarak kısaca zikretmektedir. Ona göre, “*Ashâb-ı Cemel büyük bir hata işlemiştir ve onların nedametleri de sabit olmuştur.*”²⁴⁶ Yine aynı gelenekten Nâşî el-Ekber, Cemel vakasını, Cubbâî’ye göre daha detaylı bir şekilde aktarmaktadır. Ona göre, Şam ehli hariç bütün Müslümanlar Hz. Ali’ye biat etmişti. Buna Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm da dâhildi. Fakat daha sonra insanlar bu ikisinin biatı konusunda ihtilaf ettiler. Bazıları onların gönüllü bir şekilde, bazıları ise onların ölüm korkusuyla biat ettiklerini iddia etmişlerdir. Talha ve Zübeyr ise, boğazlarına kılıç dayandığı halde biat ettiklerini iddia ettiler. Muâviye ve Şam Ehli Bu durumu bahane ederek, insanlar bir imam üzerine ittifak edene kadar, biat etmekten imtina etmişlerdir. Daha sonra, Talha ve Zübeyr, Osman’ın mazlum olarak öldürüldüğünü iddia etmişler ve insanları, Osman’ın kanını talep etmeye davet ederek, huruç etmişlerdir. Ali b. Ebî Tâlib bundan haberdar olunca, onlara kendisine yaptıkları biatleri hatırlatmış ve Müslümanların kanını dökmeme konusunda onları uyarmıştır.²⁴⁷ Daha sonra Cemel vakası cereyan etmiş, Talha ve

²⁴² Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, II,225-227.

²⁴³ Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, II,227.

²⁴⁴ Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, II,229-231.

²⁴⁵ Bkz. Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, II,325.

²⁴⁶ Kadî Abdulcabbâr, “Fazlu’l-İ’tizâl ve Tabakâtü’l-Mu’tezile”, s. 143.

²⁴⁷ Nâşî el-Ekber, *Usûlu’n-Nihal Elletî İhtelefe Fihâ Ehlu’s-Salât*, s. 12-13.

Zübeyr öldürülmüş, bu vakıa Ali b. Ebî Tâlib'in galibiyetiyle sonuçlanmış ve Basra ehli Ali'ye itaat etmiştir.²⁴⁸

Nâşî el-Ekber, Cemel öncesinde ümmetin dört fırkaya ayrıldığını aktarmaktadır. Bunlar Aleviyye, Osmâniyye, Ashâbu'l-Hadîs ve Mu'tezile şeklinde ikiye ayrılan Savaştan İ'tizal (Fırkatü İ'tezelû el-Harb) edenlerdir. Aleviyye, Ali b. Ebî Tâlib ashâbı ve taraftarlarıdır (şîatutuhû). Osmâniyye, Talhâ, Zübeyr, Âişe, Ehl-i Şam ve Ali'ye biat etmekten imtina eden diğerleridir.

Savaştan İ'tizal (Fırkatü İ'tezelû el-Harb) edenlerin ilki, bu dönemde “*fitne zamanında evindeki kilimlerden bir kilim (hıls) ol*” sözüne binaen Huleysiyye olarak bilinen daha sonra Ashâbu'l-Hadis olarak isimlendirilen fırkadır. Bu fırka, “*İki Müslüman birbirine kılıç çektiğinde ölen de, öldürülen de cehennemdedir*”, “*Fitne zamanında Allah'ın öldürülen kulu ol, Allah'ın öldüren kulu olma*” rivayetlerine binaen savaştan kaçınan (İ'tizal eden) kişilerdir. Abdullah b. Ömer, Sa'd b. Ebî Vakkâs, Muhammed b. Mesleme, Usâme b. Zeyd, sahabe ve tâbiîn'den birçoğu bu şekilde düşünmekteydiler. Bu fırkaya daha sonra Ashâbu'l-Hadîs denmiştir. Onlar, her asırda galip geleni imam olarak kabul etmişler ve ehl-i salâtın âsilerle, haddi aşanlarla savaşı haram görmüşlerdir. İkinci fırka ise, hangi tarafın hak üzere olduğunu bilmedikleri için savaştan kaçınanlardır. Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Ebû Saîd el-Hudrî, Ebû Mesûd ve el-Ahnef b. Kays et-Temîmî bu şekilde düşünenlerdir. Bu görüşlerinden dolayı onlara bu dönemde Mu'tezile ismi verilmekteydi. Daha sonraki Mu'tezile'nin iki lideri Vâsıl b. Atâ' ve Amr b. Ubeyd bu görüşü isabetli görmüşlerdir.²⁴⁹

Makdisî, Hz. Ali'nin seçimi ve Cemel vakasıyla ilgili ihtilafı dördüncü ihtilaf olarak ele almaktadır. Ona göre, sahabeden bazıları Hz. Ali'yi halifelik konusunda ehil olarak görmediler. Talha b. Ubeydullah, Zübeyr b. Avvâm, Âişe, Ümmü Habîbe, Zeyd b. Sâbit, en-Nu'man b. Beşir, Ka'b b. Acre, Ebû Saîd el-Hudrî, Muhammed b. Mesleme, Velîd b. Ukbe ve Amr b. el-Âs bu şekilde düşünmekteydi. Cemel ashâbı yenildiğinde, Muâviye ve Amr b. el-Âs hariç hepsi Ali'ye biat etmişlerdir.²⁵⁰

²⁴⁸ Nâşî el-Ekber, *Usûlu'n-Nihal Elletî İhtelefe Fihâ Ehlu's-Salât*, s. 15.

²⁴⁹ Nâşî el-Ekber, *Usûlu'n-Nihal Elletî İhtelefe Fihâ Ehlu's-Salât*, s. 13-15.

²⁵⁰ Makdisî, *el-Bed' ve t-Târîh*, Kahire ts., V/123-124.

Makdisî, bu hadiseyi zikrettikten sonra çok sayıda Şîî fırkanın ismine yer verir. Onun, bu fırkaların ortaya çıkmasını Cemel hadisesine bağlayıp bağlamadığı net değildir. Bahsettiği bazı fırka isimleri bu hadiseden çok sonraları yaşamış şahısların isimlerine nispetle anılan fırkalardır. O, otuz iki tane fırkadan bahsetmektedir. Bunlar: Gâliyye, Gurâbiyye, Kernebiyye (?), Râvendiyeye, Mansûriyye, Rib'iyye (?), Zeydiyye, Ya'fûriyye (?), Şamtiyye (?), Serâciyye, (?) Keysâniyye, Sebâiyye, Kahtabiyye (?), Hattâbiyye, Ca'feriyye, Beyâniyye, Kat'iyye, Tayyâre (?), Hallâciyye, Muhtâriyye, Haşebiyye (?), Kâmiliiyye, Vâkıfiyye, Müslümiyye, Bâtıniyye, İsmâiliyye, Karâmita, Şerâmiha, Kâğaziyye (?), Remiyye (?), Mübeyyida (?), Keyâliyye (?). Makdisî'ye göre bu fırkaların tamamı Zeydiyye ve İmâmiyye fırkaları altında cem edilir ve bunlar “*el-mezmûmu'l-râfıza*” olarak isimlendirilirler.²⁵¹

İmâmî gelenekten Nevbahtî'nin Hz. Ali'nin seçimi ve Cemel vakasıyla ilgili anlattıkları genel olarak Nâşî el-Ekber'in zikrettikleriyle mutabık gözükmektedir. Fakat detayda önemli farklılıklar vardır. Örneğin Mu'tezile'nin selefleri olarak zikredilen şahısların isimleri farklılık arz etmektedir. Nevbahtî'ye göre Cemel harbi öncesi ashab üç fırkaya ayrılmıştır. Bunlar, Ali b. Ebî Tâlib'e yaptıkları biata bağlı kalanlar ve Mu'tezile ve Ali'ye karşı huruç edenlerdir.²⁵² Nevbahtî, Nâşî el-Ekber'in bahsettiği Hüleysiyye fırkasına yer vermemektedir. Ona göre, Mu'tezile'nin selefleri, Ali'ye biat edip ondan razı olduktan sonra karşısında veya yanında savaşmaya yanaşmayarak ondan ayrılan Sa'd b. Mâlik, Abdullah b. Ömer, Muhammed b. Mesleme, Usâme b. Zeyd ve onlara tabi olanlardır.²⁵³ Nâşî el-Ekber ise bu şahısları Hüleysiyye olarak isimlendirmekte ve Mu'tezile'nin değil Ashâbu'l-Hadîs'in selefleri olarak zikretmektedir.²⁵⁴ Nevbahtî, savaştan kaçınan (tarafsız) başka bir grup vardı ki, bunlar herhangi bir dini gerekçeyle değil, dünyalık maslahatlardan dolayı harpten uzak durmuşlardı. Bu kişi de, Temîm kabilesinden Ahnef b. Kays'dı ve kendi kabilesine de savaştan uzak durulmasını tavsiye etti.²⁵⁵ Nâşî el-Ekber ise, Ahnef b. Kays'ı Mu'tezile'nin selefleri arasında zikretmektedir.²⁵⁶

²⁵¹ Makdisî, *el-Bed' ve 't-Târîh*, Kahire ts., V/124.

²⁵² Kummî; Nevbahtî, *Şîî Fırkalar*, s.55-57.

²⁵³ Kummî; Nevbahtî, *Şîî Fırkalar*, s.55-56.

²⁵⁴ Nâşî el-Ekber, *Usûlu'n-Nihal Elletî İhtelefe Fihâ Ehlu's-Salât*, s. 13-14.

²⁵⁵ Kummî; Nevbahtî, *Şîî Fırkalar*, s.56-57.

²⁵⁶ Nâşî el-Ekber, *Usûlu'n-Nihal Elletî İhtelefe Fihâ Ehlu's-Salât*, s. 14.

Şehristânî dışındaki Eş'arî makâlât geleneğindeki müellifler Hz. Ali'nin seçimi ve Cemel vakasıyla ilgili ihtilafa muhtasar bir şekilde yer vermektedirler. Bu gelenekteki müellifler, bu olaya bağlı olarak herhangi bir fırkalaşmadan bahsetmemektedirler. Sadece Ebû'l-Hasan el-Eş'arî, herhangi bir fırka ismi zikretmeden, Hz. Ali'nin hilafetiyle ilgili olarak insanların, onun imametini inkâr edenler, tarafsız kalanlar ve hilafetini kabul ederek imametini kabul edenler şeklinde üç gruba ayrıldığını ve bu ihtilafın kendi zamanına kadar devam ettiğini belirtmektedir. Cemel vakasıyla ilgili olarak da, “*Ali zamanında, Talha ve Zübeyr'in durumu ve Ali ile şavaşmaları, Muâviye'nin Ali ile savaşı konusunda ihtilaf oldu*” demekle yetinmektedir.²⁵⁷

Bağdâdî, bu hadiseyle ilgili olarak Ali ve Cemel Ashâbıyla ilgili ihtilaf olduğunu belirtmekte ve herhangi bir detaya yer vermemektedir.²⁵⁸ İsferrâinî ve Âmidî benzer bir şekilde Ali'nin hilafeti ve Cemel ashâbı şeklinde sadece ihtilafın ismini zikretmektedir.²⁵⁹

Şehristânî, Hz. Ali'nin seçimiyle ilgili bir ihtilafa yer vermezken, Cemel, Sıffîn ve Tahkim hadiselerinin hepsini birden onuncu ihtilaf olarak zikretmektedir. O, Cemel vakasını şu şekilde aktarmaktadır: “*Emiru'l-mü'minin Ali zamanında, kendisine biat edildikten sonra ortaya çıkmıştır. Önce Talha ve Zübeyr Mekke'ye gittiler, daha sonra Hz. Âişe'nin tesiriyle Basra'ya giderek Ali ve Cemel Harbi denilen savaşı gerçekleştirdiler. Talha ve Zübeyr giriştikleri bu hareketten dolayı harp esnasında Ali'nin bazı hatırlatmalarıyla tövbe edip geri dönmek istemişlerdi. Bu esnada Zübeyr, Hz. Peygamber'in İbnü Safiyye'nin katilinin cehennemle müjdelendiğini belirten ifadesine göre, cehennemlik olan Amr b. Cürmüz tarafından bir okla öldürüldü. Talha ise döneceği sırada, Marvan b. el-Hakem'in attığı okla düşüp öldü. Sorumluluk kendisine ait olan Hz. Âişe'ye gelince, bu hareketten dolayı tövbe ederek Medine'ye döndü.*”²⁶⁰

Yine Eş'arî gelenekten Makdisî ise konuya kısaca yer vermekte ve “*(Sahabe)Cemel ve Sıffîn vakalarında savaşıma konusunda ihtilaf ettiler*” demekle yetinmektedir.²⁶¹

²⁵⁷ Ebû'l-Hasan el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilafu'l-Musallîn*, s. 29-30.

²⁵⁸ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 20.

²⁵⁹ el-İsferrâinî, *Tabsîr fî'd-Din*, s. 177; Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, III/343.

²⁶⁰ Şehristânî, *Milel ve Nihal*, s. 37.

²⁶¹ Makdisî, *er-Red ale'r-Râfıza*, s. 51.

12. Sıffîn ve Tahkîm

Makâlât eserlerinde Sıffîn ve Tahkim hadiseleriyle ilgili ihtilafların zikredildiği kısımlarda müelliflerin mezhebi aidiyetleri daha belirgin olarak ortaya çıkmaktadır. Örneğin Hâricî/İbâdî makâlât müellifleri tahkim hadisesinde kendi mensup oldukları mezhebi, hak üzere olarak tavsif ederken, Eş'arî gelenekten Şehristânî ve onun etkisinde konuyu ele alan Eş'arî gelenekten Makdisî, Hâricîlerin tahkim hadisesindeki itirazlarını, Şeytan'ın Allah'a karşı itirazına bir tutarak olaya oldukça farklı yaklaşmışlardır.

Sıffîn ve Tahkîm ihtilaflarında Hâricî/İbâdî gelenekten Sâlim b. Zekvân, Hz. Ali'yi Muâviye'yle savaşında haklı taraf olarak görmektedir. Ona göre bu hadise de Ali'nin savaşma sebebini, onun Şam ehlini hakka davet etmesi ve taşkınlık yapmalarını istemesine rağmen, onların taşkınlık yapması olarak açıklamaktadır. Hz. Ali, Sıffîn hadisesinde haklı taraf olduğu halde, tahkim olayında Müslümanların yolundan yüz çevirip, Allah'ın dışında birini hakem tayin ederek hata etmiştir.²⁶² Sâlim b. Zekvân, Hâricîlerin “*Allah'tan başka hüküm koyucu yoktur*” şeklindeki meşhur şiarına yer vermemekle birlikte genel olarak tahkim hadisesiyle ilgili olarak ayetleri delil getirmekte ve mutlak hâkim Allah iken, beşerin hakem yapılmasını tenkit etmekte hatta buna başvuranları Müslümanların en şiddetli düşmanları olarak görmektedir. O, Cemel vakasında Hâricîlerin Hz. Ali'nin yanında savaşmaları ve ondan sonraki gayretlerine gönderme yaparak, onun Hâricîlere karşı tenkitlerinde çelişkiye düştüğüne atıfta bulunmaktadır. Bunu “*Yine Ali, Osman'ın öldürüldüğü gün ile Cemel gününde üzerine düşeni yapan ve dalalet ehlini Hakk'a müracaat ile Müslümanlara bağlılığa ve daha önce yaşamış olan kötü önderlerden uzaklaşmaya davet eden kişinin, eğer onlar bunu terk edip bundan yüz çevirirlerse bunun sapkınlık olduğunu, artık kanlarının helal olduğunu iddia etmiştir*”²⁶³ şeklinde ifade etmektedir. Daha sonra Hâricîlerin ayrılışıyla ilgili olarak da “*Sonra Müslümanların Hâricîleri, Allah'ı tek hakem olarak kabul edip kendilerinden önceki Müslümanların yolunu benimseyerek birbirlerini izlediler*” ifadesini kullanmaktadır.

Sâlim b. Zekvân, nasslar üzerinden Hâricî hakikat inşasına girişirken aynı gelenekten Kalhâtî ise, nasslara fazla yer vermeden tarihi hadiseler üzerinden bunu yapmaya

²⁶² Sâlim b. Zekvân, *es-Sîre*, s. 66-68.

²⁶³ Sâlim b. Zekvân, *es-Sîre*, s. 68.

çalışmaktadır. O, Sıffîn ve Tahkîm hadisesini tarihi akışı içerisinde Hâricî bakış açısına göre aktarmaktadır. Muaviye inananları Ali'ye karşı savaşa davet etmiş, bunu haber alınca Sıffîn'de bu iki kuvvet karşılaşmıştır. Harb esnasında Muaviye tarafında ölü sayısı artınca, o, bu durumdan endişe etmiş ve gizli bir şekilde Ali'ye mektup göndermiştir. Hâricî itiraz buradan itibaren devreye girmektedir. Kalhâtî'ye göre, bu mektuplaşma esnasında Ali b. Ebî Tâlib, ilk başlarda “*emîru'l-mü'minîn*” ünvanını kullanırken daha sonra Muâviye'nin talebiyle diğer mektuplarda isminin yanına bu unvanı eklememiştir. Bunun üzerine Müslümanlar, Ali'ye “*Sen, emîru'l-mü'minîn, Muâviye ise emîru'l-kâfirîn değil mi? Bu yaptıklarından dolayı tövbe et*” şeklinde tepki gösterdiler²⁶⁴. Bunun üzerine o, tövbe etti. Daha sonra Muâviye iki taraf için birer hakem tayin edilmesini teklif etti. Ebu Mûsâ el-Eş'arî ve Amr b. Âs hakem olarak belirlendi. Bundan sonra Müslümanlar (Hâricîler), Ali'den ayrılarak Hurûrâ'ya gittiler.²⁶⁵

Kalhâtî'ye göre Ali b. Ebî Tâlib'in tahkime razı olmasıyla birlikte onun ashâbı, Havâric ve Şîa şeklinde iki fırkaya ayrılmıştır. Daha sonra Mecûsîlerde, Yahudilerde ve Hristiyanlarda olduğu gibi ümmet arasında dört asıl fırka ortaya çıkmıştır. Bunlar Şükkâk, Osmâniyye, Havâric ve Şîa/Râfıza'dır. Kaderiyye, Mu'tezile ve Cehmiyye, Şükkâk'tan; Sıfâtıyye, Müşebbihe ve Haşviyye ise Osmâniyye'den türemiştir.²⁶⁶

Mu'tezilî gelenekten Ebû Ali el-Cubbâî, bu meselede de Hz. Ali'nin karşısında yer alanları hatalı olarak görmüş ve Kâdî Abdulcabbâr'ın aktardığına göre O, Osman'ın katledilmesine sebep olan konuda Muâviye, Amr ve Ehl-i Şam'ın muhalefetine değinmiş ve bu konuda, Muâviye'nin bu büyük işi üstlenerek hataya düştüğünü zikretmiştir.²⁶⁷ Nâşî el-Ekber, Sıffîn ve Tahkîm hadiselerini iki ayrı ihtilaf olarak ele almaktadır. Ona göre, Cemel vakası yaşandıktan sonra bundan haberdar olan ve Şam'da bulunan Muâviye, Hz. Osman'ın kanını talep etme konusunda amcaoğlunun, valilerinden ve yardımcılarında birisi olması sebebiyle kendisinin Cemel Ashabından daha fazla hak sahibi olduğunu belirtmiştir. Şam ehli bu konuda onu desteklemiş, Amr b. Âs da bu işte onu cesaretlendirmiştir. Nâşî el-Ekber'e göre, ilk başlarda Muâviye'nin halife olmak gibi bir talebi yoktu. Onun isteği, Osman'ın kanını talep etmek ve

²⁶⁴ Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, II,233-236.

²⁶⁵ Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, II,239-240.

²⁶⁶ Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, II,325-326.

²⁶⁷ Kadî Abdulcabbâr, “Fazlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile”, s. 143.

Müslümanlar bir imam üzerine birleşene kadar biat etmekten imtina etmekte. O, Hz. Ali'yi Hz. Osman'ın katlinden sorumlu tutmaktaydı. Fakat daha sonra onun hilafet talebi aşikâr hale gelince, Sıffîn vakası cereyan etti. Savaş esnasında, iki fırka arasında çatışma şiddetlendiğinde taraflar birbirini kerih görmeye başladılar.²⁶⁸ Nâşî el-Ekber'in dikkat çektiği bir nokta, ihtilafın ve huzursuzluğun Tahkim öncesinde başladığıdır.

Anlaşıldığı kadarıyla Nâşî el-Ekber, Sıffîn'den ziyade tahkim hadisesini asıl ihtilaf konusu olarak ele almaktadır. Fırkalaşmayı da, bu hadiseye bağlamaktadır. O, tahkim hadisesini tasviri bir yöntemle aktarmaktadır. Buna göre, Ali ve Muâviye, tahkim konusunda anlaşmışlar ve Ebû Mûsâ el-Eş'arî ve Amr b. el-Âs hakem olarak tayin edilmişlerdir. Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Ali'yi halifelikten azletmiş ve Amr b. el-Âs'a işi devretmiştir. Fakat Amr, Muâviye'yi halife olarak ilan etmiştir. Bu olay sonrasında Ali'nin taraftarlarından bir taife, hakem olayına karşı çıkmışlar ve Allah'tan başkasını hakem yaptığı için kendisinin küfre girdiğini söylemişlerdir. Nâşî el-Ekber, Cemel öncesi dört firkadan bahsederken tahkim hadisesiyle birlikte buna iki fırka daha ilave etmekte ve toplamda altı firkaya yer vermektedir. Bunlar, Aleviyye, Osmâniyye, Mu'tezile, Huleysiyye, Haşviyye, Muhakkimetü'l-Havâric'tir. O, Haşviyye'yi, Şam ehlinin ayak takımı (cahilleri) ve Muaviye'ye tabi olanlar şeklinde tanımlarken Muhakkimetü'l-Havâric'i Nehrevân ashâbı olarak tanımlamaktadır.²⁶⁹

Makdisî, Sıffîn ve Tahkîm hadislerini, ihtilaf konusu olarak değil de, tarihi vakalar olarak detaylı bir şekilde aktarmaktadır. Sıffîn savaşıyla ilgili olarak, Muâviye'nin Osman'ın kanını talep etmek maksadıyla Şam ehlinden biat aldığını fakat bu biatı halife olarak değil de, emir olarak aldığını belirtmektedir. Daha sonra karşılıklı mektuplar ve elçiler gönderilmiş fakat bunlar netice vermeyince Sıffîn vakası cereyan etmiştir. Makdisî, diğer kaynaklarda nadiren rastlanan bir hadiseye dikkat çekmektedir. O da, Ubeydullah b. Ömer'in Muâviye saflarında savaşmasıdır. Bunun sebebi de, Ali b. Ebî Tâlib'in kendisine babasının katili zannıyla Hürmüzân-ı Fârisî'yi öldürmesinden dolayı kısas uygulaması korkusuydu.²⁷⁰ Savaşın ilerleyen günlerinde Ali taraftarları Muâviye taraftarlarına karşı üstün gelmeye başlamıştı. Bunun üzerine Muâviye, hakem tayin edilmesini ve bu hakemlerin meseleye karar vermesini önerdi. Ali buna karşı olmasına

²⁶⁸ Nâşî el-Ekber, *Usûlu'n-Nihal Elletî İhtelefe Fihâ Ehlu's-Salât*, s. 15.

²⁶⁹ Nâşî el-Ekber, *Usûlu'n-Nihal Elletî İhtelefe Fihâ Ehlu's-Salât*, s. 15-16.

²⁷⁰ Makdisî, *el-Bed' ve t-Târîh*, Kahire ts., V/218.

rağmen taraftarlarının baskısıyla bunu kabul etmek zorunda kalmıştır. Daha sonra, kendi taraftarlarından Allah'ın hakemliğine rağmen beşerin hakemliğini kabul ettiği için onun saflarından ayrılmışlardır.²⁷¹ Makdisî, bu olaya bağlı olarak herhangi bir firkalaşmaya yer vermemektedir.

İmâmî gelenekten Nevbahtî, Sıffîn ve Tahkîm hadiselerini kısaca zikretmekte ve bu olay sonrası Hâricîlerin ortaya çıkışı hariç, firkalaşmadan bahsetmemektedir. Ona göre Cemel sonrası, Cemel ashabından kaçanlar Muâviye'nin yanına gitmişler ve Şam ehliyle birleşmişlerdir. Bunlar, Osman'ın ölümünden Ali'yi sorumlu tutarak Muâviye'ye destek çağrısında bulunmuşlar ve Ali'ye savaş açmışlardır.²⁷² Nevbahtî, Tahkim hadisesiyle ilgili olarak da, Hâricîlerin “ *Hüküm ancak Allah'a mahsustur*” diyerek muhalefet ettiğini ve Ali'yi küfürle suçladıklarına değinmektedir. Nevbahtî, Mürcie'nin, Hz. Ali'nin vefatı sonrasında ortaya çıktığını belirtmektedir. Ona göre Havâric ve Ali'nin yanında yer alan küçük bir grup hariç ümmetin tamamı Muâviye b. Ebî Sufyân'a biat etmiştir. O, Mürcie'yi, “*ümmetin büyük çoğunluğu (es-sevâdu'l a'zâm), cahiller (elhu'l-haşv), meliklerin yandaşları (etbâu'l-mulûk) ve her hüküm sahibine alkış tutanlardır, yani bunlarla kastettiğim kimseler Muâviye ile birleşenlerdir. Bunlara topluca Mürcie dendi.*”²⁷³ Şeklinde tavsif etmektedir.

Eş'arî makâlât geleneğine baktığımızda Ebu'l-Hasan el-Eş'arî hariç diğer eserlerde Sıffîn ve Tahkim hadiselerine kısaca yer verildiğini görmekteyiz. Bu gelenekte dikkat çeken bir özellik de, tahkim hadisesine kadar zikrettikleri ihtilaflarda herhangi bir fırka oluşumuna yer vermemeleridir. Örneğin Cemel öncesinde Nâşî el-Ekber ve Nevbahtî, bazı firkalardan bahsederken, Eş'arî gelenekte bu olaya bağlı olarak hiçbir firkadan bahsedilmez. Sadece Ebu'l-Hasan el-Eş'arî isim vermeden bazı gruplaşmalara değinmektedir.

İlk ortaya çıkan firkanın hangisi olduğu konusunda da makâlât eserlerinde farklı görüşlerin olduğunu görmekteyiz. Örneğin Mu'tezilî gelenekten Nâşî el-Ekber' göre Mu'tezile iken Nevbahtî'ye göre Şîa'dır. Eş'arî gelenekte ise ilk ortaya çıkan fırka olarak genel olarak Tahkim hadisesine bağlı olarak Havaric'e yer verilmektedir.

²⁷¹ Makdisî, *el-Bed' ve't-Târih*, Kahire ts., V/218-226; Ayrıca Makdisî'nin İslam firkalarını anlattığı yerde de bu olaya bağlı herhangi bir firkalaşmadan bahsedilmemektedir. Bkz. Makdisî, *el-Bed' ve't-Târih*, Kahire ts., V/123-124.

²⁷² Kummî; Nevbahtî, *Şîi Firkalar*, s.57-59.

²⁷³ Kummî; Nevbahtî, *Şîi Firkalar*, s.60.

Ebu'l-Hasan el-Eş'arî Sıffîn ve Tahkîm hadiselerini, tarihi bir olay olarak nispeten detaylı bir şekilde aktarmaktadır. O, Amr b. el-Âs'ın Sıffîn harbinde Mushafları havaya kaldırma taktiğine ve buna bağlı olarak Hz. Ali'nin taraftarları arasındaki ihtilafa, bölünmeye ve Havâric'in ortaya çıkmasına geniş bir şekilde yer ayırmaktadır. Eserde bu olaya şu şekilde yer verilmektedir: *“Muâviye, taraftarlarına Mushafları yukarı kaldırmalarını ve Amr b el-Âs'ın söylediği şeyi yapmalarını emretti. Onlar da bunu yaptılar. Bunun üzerine Iraklılar, Ali'nin (r.a.) işine karıştılar ve onu, Ali'nin bir hakem, Muâviye'nin de bir hakem göndereceği tahkime zorladılar. Iraklıların kendisine uymaktan kazanmaları üzerine Ali bunu kabul etti. Ali'nin bunu kabul etmesi üzerine, Muâviye ve Şamlılar Amr b. el-Âs'ı, Ali ve Iraklılar da Ebû Mûsâ'yi hakem olarak gönderdiler. Bunların birbiriyle bazı anlaşmalar yapmaları üzerine, Ali taraftarları kendi aralarında ihtilafa düştüler ve Allah Teâlâ 'Allah'ın buyruğuna dönünceye kadar onlarla savaşın' diyor; 'azgınlara hakem tayin edin' demiyor. Eğer onlarla savaşmaya dönmez ve tahkime razı olman nedeniyle küfre girdiğini kabul etmezsen, sana karşı harp ilan eder ve seninle savaşırız' dediler. Bunun üzerine Ali (r.a.) şunları söyledi: 'İşin başında size karşı çıkmıştım. Siz ise onların isteklerini kabul ettik ve onlara birtakım sözler ve güvenceler verdik. Dolayısıyla bizim verdiğimiz sözden dönmek suretiyle haksızlık yapmamız mümkün değildir; (onlarla savaşmak için) bir gerekçemiz yoktur.' Böylelikle Ali'nin azledilmesi ve tahkim sebebiyle kâfir sayılmasında direktler ve ona karşı çıktılar. Bu yüzden onlara Havâric ismi verildi; çünkü onlar, Ali b. Ebî Tâlib'e (r.a.) karşı çıktılar.”*²⁷⁴

Eş'arî gelenekten Bağdâdî, İsferrâinî, Âmidî ve Makdisî, Sıffîn ve Tahkim hadiselerinin tarihi detaylarına değinmeksizin bu olayları ihtilaf olarak sadece isimlerini zikretmektedirler.²⁷⁵ Şehristânî de, bu iki hadiseyi kısaca zikretmekte fakat diğerlerinden farklı olarak hakikat noktasında hüküm içeren ifadelere yer vermektedir. O, Cemel, Sıffîn, Tahkim vakalarını zikrettikten sonra *“Bütün anlaşmazlıklarda Hz. Ali haklıydı ve görüşlerinde isabetliydi”* ifadesini kullanmakta ve Hâricîlerle ilgili olarak da *“dinden uzaklaşan Şûrât”* şeklinde bir tanımlamaya gitmektedir.²⁷⁶

²⁷⁴ Ebû'l-Hasan el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilafu'l-Musallîn*, s. 31-32.

²⁷⁵ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 20; el-İsferrâinî, *Tabsîr fi'd-Din*, s. 177; Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, III/343; Makdisî, *er-Red ale'r-Râfıza*, s. 51.

²⁷⁶ Şehristânî, *Milel ve Nihal*, s. 37.

SONUÇ

Günümüze ulaşan makâlât eserlerini incelediğimizde görebildiğimiz kadarıyla tarihi süreç içerisinde ihtilaf meselelerine bakış açısı belli oranda değişikliğe uğramıştır. İlk dönem eserlerde ihtilaf olarak görülen meseleler oldukça sınırlı iken daha sonraki dönemlerde yazılan makâlât eserlerinde bu ihtilafların çoğaldığını görmekteyiz. Örneğin Kırtas hadisesi, Üsâme ordusunun techizi, Hz. Peygamberin vefat edip etmediği, Hz. Ömer'in seçimi, Şura yoluyla halife seçimi gibi meselelere altıncı asırdan önceki makâlât eserlerinde ihtilaf olarak yer verilmemektedir. Bu da gösteriyor ki makâlât yazıcılığında ihtilaf meselelerine ilk dönemlerde ortaya çıkan Müslümanlar arasındaki sorunları açıklamak için bir araç olarak yer verilirken sonraki dönem makâlât yazıcılığında ihtilaf meseleleri bizzat müstakil bir usul olarak amaç haline gelmiştir diyebiliriz. Bazı kaynaklar ihtilaf adedinde o kadar teferruata yer vermiştir ki mesela Hz. Peygamberin mübarek bedenlerinin yıkanması esnasında üzerinde elbise olup olmayacağı meselesini bile ihtilaf olarak zikretmişlerdir. Bu durum İslam tarihi ve hadis yazıcılığıyla birlikte makâlât yazıcılığında da genişleme olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte tarih yazıcılığıyla makâlât yazıcılığının da usul olarak farklı istikamette geliştiğini görmekteyiz. Örneğin Gadir-i Hum olayına tarih kaynakları yer verirken makâlât müellifleri mukaddimelerde bu konuya değinmemişler veya ihtilaf olarak zikretmemişlerdir.

Makâlât eserlerinin mukaddimelerinde ümmetin ihtilaf ettiği meseleler şeklinde bir giriş ayrılmasında Nâşî el-Ekber'in Mesâilü'l-İmâme eseri başlangıç noktası olmuştur. Eş'ari'nin Makâlâtü'l-İslâmiyyîn eserini incelediğimizde Nâşî el-Ekber'e atıflar yapıldığını görmekteyiz. Burdan yola çıkarak ihtilaf konularını zikretme açısından Eş'ari'nin, Nâşî el-Ekber'den etkilendiğini söyleyebiliriz. Eş'ari sonrası Bağdâdî, İsfârâinî, Şehristânî gibi bu gelenekteki müelliflerin de bu usulü takip ettiğini görmekteyiz. Öte yandan Mu'tezilî gelenekteki bazı müellifler, İsmâilî, Mürciî-Hanefî-Mâturidî ve Ehl-i Hadis geleneğinde "ümmetin ihtilaf ettiği meseleler" konusuyla

alakalı bir bölüm göremiyoruz. Bu müelliflerin çoğu, eserlerinde, ümmetin arasında çıkan ihtilafların sebebini ve firkaların ortaya çıkışını sünnete bağlı olmamak, bidat ve hevaya uymak gibi sebeplere dayandırmaktadır. İmami makâlât geleneğine baktığımızda ise İbn Dâî er-Râzî, Nevbahtî ve Kummî'nin eserlerinde, temel ihtilaf meselesi imamet/hilafet tartışmaları olarak görülmektedir.

KAYNAKLAR

- Âmidî, Muhammed b. Sâlim, *Ebkâru'l-Efkâr fî Usûli'd-Dîn*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezyudî, Beyrut 1424, III/342.
- Bağdâdî, Ebu Mansûr Abdulkaahir b. Tâhir b. Muhammed, *El-Fark beyne'l-Fırak ve Beyânu'l-Fırkati'n-Nâciyye Minhüm*, thk. Muhammed Fethî en-Nâdî, Kahire 1431/2010.
- Bağdâdî, Ebu Mansûr Abdulkâhir b. Tâhir b. Muhammed, *Mezhepler Arasındaki Farklar (El-Fark beyne'l-Fırak)*, terc. Ethem Ruhi Fıglalı, İstanbul 1979.
- Bulut, Halil İbrahim, *Şia'da Usulîliğin Doğuşu ve Şeyh Müfid*, Ankara 2013.
- Büyükkara, Mehmet Ali, “*Bir Bilim Dalı Olarak İslam Mezhepleri Tarihi İle İlgili Metodolojik Problemler*”, İslam Mezhepleri Tarihinde Metodoloji/Usul Meselesi, (Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantıları Dizisi), Yer: TDV-İSAM, Eylül 2005.
- Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr, “*Makâlâtü'z-zeydiyye ve'r-râfıza*”, *Resâilü'l-Câhız*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn, Beyrut ts.
- El-Cîlânî, Abdulkâdir b. Mûsa b. Abdullah, *el-Gunye li Tâlibî Tarîki'l-Hak*, thk. Muhammed Hâlid Ömer, Beyrut 1416.
- Cürcânî, Seyyid Şerif, *Şerhü'l-Mevâkıf*, terc. Ömer Türker, İstanbul 2015.
- Cürcânî, Seyyid Şerif, “*Seyyid Şerif Cürcânî'ye göre İslam Mezheplerinin Sınıflandırılması*”, çev. İsmail Yürük, *ÇÜİFD*, sayı 1, cilt 1, yıl 1, 2001.
- Dinç, Abdullah, *Beyânü'l-Mezâhib Adlı Eser Bağlamında Ömer Neseî'nin Mezhepleri Tasnifi*, Kahramanmaraş 2012, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Ebû'l-Hasen el-Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri, Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilafu'l-Musallîn*, trc. Mehmet Dalkılıç, Ömer Aydın, İstanbul 2005, s. 27-32.

Ebû Hâtim er-Râzî, Ahmed ibn Hamdân, *Kitabu'z-Zîne fî'l-Kelimâti'l-İslâmiyye'l-Arabiyye (El-Guluv ve'l-Fıraku'l-Galiyye fî'l-Hadâratî'l-İslamiyye içerisinde)*, yy, yt,.

Ebu'l-Meâlî, Muhammed b. Ubeydullah el-Hüseyni el-Alevî, *Beyânu'l-Edyân der Şerh-i Edyân ve Mezâhib-i Câhilî ve İslâmî*, Tashih: Abbâs İkbâl, Tahran ts.

Ebû Temmâm el-İsmâilî el-Harezmî, *Kitâbu's-Şecere* (Bâb eş-Şeytân kısmı), mhk. Wilferd Madelung; Paul E. Walker, Leiden, Brill, Boston 1998.

Fığlalı, Ethem Ruhi, “Burdur Kütüphanesi'nde Bulunan Bir Risale “Tezkiretü'l-Mezâhib””, *AÜİFD* sayı 2, Ankara 1975, s. 99-141.

Gömbeyaz, Kadir, “İbâdî Fırak Literatüründe Şehristânî Etkisi –Kalhâtî Örneği–”, *İslami İlimler Dergisi*, yıl 10, cilt 10, sayı 1, Bahar 2015, s. 149-168.

Hanefî, Yahyâ b. Ebî Bekr en-Nehâî, *el-Muhtasar fî Beyâni'l-İ'tikâd*, thk. Marie Bernand, Annales İslamologes, 18 (1982).

Hayyât, Ebû'l-Hüseyn Abdurrahim b. Muhammed el-Mu'tezilî, *Kitâbü'l-İntisâr ve'r-Red alâ Ravendî*, Beyrut 1957, s. 61-98.

İbn Batta el-'Akberî, *Kitâbü's-Şerh ve'-İbâne*, thk Henri Laoust, Damas 1958.

İbnü'l-Cevzî, Cemâluddîn Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Muhammed, *Telbîsü'l-İblîs*, Beyrut 1403.

İbn Dâî er-Râzî, Seyyid Murtazâ el-Hasenî, *Tabsıratu'l-Avâm fî Ma'rifeti Makâlâti'l-Enâm*, tashih: Abbas İkbâl, Tahran 1313.

İbn Fadlullah Ömerî, Şehâbuddîn Ahmed b. Yahya, *Mesâliku'l-Ebsâr fî Memâliki'l-Emsâr*, thk. Kâmil Selmân el-Cubûrî, Beyrut 2010, XXIII/66-70.

İrâkî, Ebû Muhammed Osman b. Abdullah b. el-Hasen, *Sapıklarla Dinsizlerin Çeşitli Mezhepleri*, çev. Yaşar Kutluay, Ankara 1962.

el-İsferâinî, Ebû'l-Muzaffer, *Tabsîr fî'd-Din ve Temyîzi'l-Fırkati'n-Nâciye ani'l-Firkati'l-Hâlikîn*, thk. Mecîd el-Halîfe, Beyrut 1429.

İzol, Ahmet, *Ebu Muti' en-Neseî'nin Kitabü'r-Redd Ale'l-Bida Adlı Eserin Tercüme ve Tahlili*, (Basılmamış Yüksek lisans Tezi), Şanlıurfa 2013.

Kâbî el-Belhî, Ebû'l-Kâsım, “Kitâbu'l-Makâlât, (Babu Zikrû'l-Mu'tezile min Makâlât el-İslâmiyye)”, *Fazlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*, thk. Fuad Seyyid, Tunus 1393/1974.

Kadî Abdulcabbâr, Abdullah b. Ahmed Ebû'l-Hüseyin, “Fazlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile ve Mübâyenetühüm li Sâiri'l-Muhâlifîn”, *Fazlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile* thk. Fuad Seyyid, Tunus 1393/1974.

el-Kalhâtî, Ebî Abdullah b. Muhammed b. Saîd el-Ezdî, *el-Kesf ve'l-Beyân*, thk. Seyyide İsmâil Kâşif, Umman 1980.

Kaplan, Doğan,” Farsça Yazılmış İlk Makâlât Eseri: Beyânu'l-Edyân der Şerh-i Edyân ve Mezâhib-i Câhilî ve İslâmî”, *e-makâlât Mezhep Araştırmaları*, VI/1 (Bahar 2013), s. 45-91.

Khalidi, Tarif, “Mu'tezilî Tarih Yazıcılığı: Makdisî'nin Kitabü'l-bed ve't-Tarih'i”, çev. Hayrettin Nebi Güdekli, *MÜİFD*, 41 (2011/2), s. 237-252.

Kummî; Nevbahtî, *Şii Fırkalar: Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak*, *Fıraku'ş-Şîa*, çev. Hasan Onat, Sabri Hizmetli, Sönmez Kutlu, Ramazan Şimşek, Ankara 2004.

Kutlu, Sönmez, “İslâm Mezhepleri Tarihi'nde Usul Sorunu”, İslâmî İlimlerde Metodoloji/Usul Meselesi, (Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantıları Dizisi), Yer: TDV-İSAM, Eylül 2005.

Kutlu, Sönmez, *Mezhepler Tarihine Giriş*, İstanbul 2013.

Kutlu, Sönmez, *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri*, Ankara 2012.

Malatî, Ebû'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed, *et-Tenbîh ve'r-Red alâ Ehli'l-Ehvâ ve'l-Bida*, thk. Muhammed Zeynhum Muhammed Azeb, Kahire 1413.

- Makdisî, Ebû'l Hüseyin Muhammed b. Ahmed, *el-Bed' ve't-Târih*, Kahire ts., V/142-144.
- Makdisî, Muhammed b. Halil, *er-Red ale'r-Râfıza*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekâ, Kahire 1989.
- Meşkûr, Cevad, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, terc. Mehmet Mahfuz Söylemez, Mehmet Ümit, Cemil Hakyemez, Ankara 2011, s. 418.
- Nâşî el-Ekber, Ebû'l-Abbas Abdullah b. Şirşîr el-Enbârî, *Mesâilü'l-İmâme ve Muktetafât mine'l- Kitâbü'l-Evsât fi'l-Makâlat*, thk. Josef van Ess, Beyrut 197.
- Nâşî el-Ekber, Ebû'l-Abbas Abdullah b. Şirşîr el-Enbârî, *Usûlu'n-Nihal Elletî İhtelefe Fihâ Ehlu's-Salât*, thk. Seyid Bahcivan, Konya 2007.
- Nesefî, Ebû Mutî' Mekhûl b. Fazl, *Kitâbü'r-Red ale'l-Bidâ*, thk. Marie Bernand, Anneles İslamogıes, 16 (1980).
- Neşvânü'l-Himyerî, Ebû Saîd, *el-Hürü'l-'iyn*, nşr. Kemâl Mustafa, Beyrut 1985.
- Er-Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer el-Hatîb, *İ'tikâdâtü Fırakı'l-Müslümîn ve'l-Müşrikîn*, thk. Ali Sâmi en-Neşşâr, Kahire 1356.
- Sâlim b. Zekvân, *es-Sîre, Bir Hâricî/İbâdî Klasiği*, terc. Harun Yıldız, Ankara 2016, s. 71-88.
- Sayar, Süleyman, "Makdisi, Mutahhar b. Tâhir", *DİA*, İstanbul 2003, XXVII/432-434.
- Seksekî, Ebû'l-Fazl Abbâs b. Mansûr b. Osmân, *el-Burhân fî Ma'rifet-i Akâid-i Ehli'l-Edyân*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekâ, Kahire 1989.
- Şeyh Müfid, Muhammed ibn Nu'man, *Evâilu'l-Makâlat*, thk. Eş-Şeyh İbrahim el-Ensârî, Kum 1413.
- Şehristânî, Muhammed b. Abdulkerim b. Ahmed, *Milel ve Nihal*, çev. Mustafa Öz, İstanbul 2011.

Tan, Muzaffer, “Hanefi-Mâtürîdî Fırak Geleneği Bağlamında Mezheplerin Tasnifi Meselesi”, *AÜİFD*, XLIX (2008), sayı II, s. 121-152.

Toru, Ümüt, *Ebû Muhammed el-Yemenî'nin “Akâidu's-Selâse ve's-Sebîn Fırka” Adlı Eseri ve İslam Mezhepler Tarihi Açısından Önemi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2006.

Yemenî, Ebû Muhammed, *Akâidü's-Selâse ve Seb'in Fırka*, thk. Muhammed b. Abdillâh el-Gâmidî, Medine 1414..

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı, Soyadı: Derya YILDIZ IŞILAK

Uyruğu: Türkiye Cumhuriyeti (TC)

Doğum Tarihi ve Yeri: 14. 09. 1985 VEZİRKÖPRÜ

Medeni Durumu: evli (iki çocuk sahibi)

Tel: 05374910519

E-mail: mushfikun@hotmail.com

Yazışma Adresi: Gültepe Mh. 4804 sk. Olgu apt. No. 16/3 Merkezefendi/ DENİZLİ

EĞİTİM

Derece	Kurum	Mezuniyet Tarihi
Lisans	Erciyes üniv. İlahiyat fakültesi	2010
Lise	Bursa Nilüfer imamhatip lisesi	2002

YABANCI DİL

Arapça